

על ספרותנו: מסת מבוא

מאת דב סדן

© כל הזכויות שמורות. הטקסט מותר לשימוש לקריאה, לימוד ומחקר בלבד, ואין לעשות בו שימוש מסחרי.

בשנים האחרונות הרציתי בעניני הספרות העברית בחוגי תלמידים, בעיקר במחזורי השיעורים של הסמינאר למדריכי עלית הנוער בירושלים. מנהלו, ד"ר נתן רוטנשטרייך, עוררני להתקין הרצאותי אלה לרבים.

ביסוד חיבורי זה ניתן חלק הרצאותי בסמינאר הזה (לפי סטינוגראמה של מר מימון) באביב תש"ז, ופירסומו נדחה עם מצור-רושלים ומלחמתה.

המונח: ספרות ישראלית, המוזכר בהרצאות, שנשמעו לפני תקומת המדינה וקביעת שמה, פירושו ספרות, הכוללת את היצירה בכל הלשוניות, שיהודים יצרו בהן בינם לבין עצמם.

פרק ראשון: מסגרת ובדיקתה

כנודע, כבר יש בידינו כמה וכמה מחקרים גדולים ואף ספרים כוללים לתולדות הספרות שלנו בדורות האחרונים ומן הדין היה, כי נראה את הדרך סלולה גם ברורה לפנינו. ולא היא; ככל שאנו מבקשים לעיין, אם בפרק מפרקי התקופה הזאת אם בתקופה כולה, קופצים עלינו כמה וכמה קשיים, המתראים כקשיים של מתודה ובאמת הם קשיים של מהות. הקשיים האלה, שכל אחד מפותל מחברו, סוגם כפול. הסוג האחד שאין בידנו לשגותו — גורלה ומעמדה של הספרות הזאת; הסוג האחר שיש בידנו לשנותו — גישתם של חוקריה לשיטותיהם.

אם נאמר לבדוק את הגישה הזאת, נהא חייבים להפליג לעיקרו של דבר, כלומר להתבונן בעצם-מושג של ספרות עברית חדשה, ועד-מהרה תתגלה לנו סתירה בדרכם של כותבי תולדותיה. הללו ניסו לגרוס את הספרות הזאת, על התפתחותה המיוחדת, בתוך סכימה שאולה, שנהגו בה פעמים שימוש מיכני, ובין מתוך כך ובין לשם כך הטילו שינוי שאינו מצוי בתולדות ספרויות אחרות. כותב ספרות של עם ועם בתקופה מסוימת מכליל בה כל שנוצר בה בלשון הראשה, והמהדר מרחיב את הגבולים וכוונס בתוכם גם מה שנוצר בדיאלקטים שלה. ואילו כותבי תולדות הספרות החדשה שלנו כוללים בה לא כל שנוצר בלשונו בדורות האחרונים אלא חלקה בלבד — מה שנמשך ממעגל ההשכלה (מנדלסון ואילך) ולכל המרובה הם מוסיפים, וגם הוספה זאת אינה שלמה, מה שקדם למעגל ההשכלה, אם ברוח אם ביסודות (רמח"ל), ומעמידים מחוצה לדיונם את שאר הספרות שנוצרה באומה באותה תקופה עצמה. לאמור, בבואם לדון תקופה שלימה של כמאתיים שנה הם מותחים קו של הבדלה ביצירה הכוללת של האומה וכותבים, בעצם, חלק של הספרות הזאת, שבו אין החלקים האחרים נראים, לפחות במחצית התקופה הזאת ומעלה, אלא באספקלריה העקומה של סאטירה ופולמוסאות. הדברים האלה צריכים הדגשה, ביחוד עתה ממרחק-הימים, שבו אנו רואים את שלושת זרמי הספרות העיקריים — של תנועת ההשכלה, תנועת החסידות, תנועת המתנגדות — יונקים מעבר לגילויי-ניגודיהם, ממסתר-שרשים משותפים, ביתר דיוק: משורש אחד, ונפגשים בסופם בצמרת אחת, ושעל כן הספרות של שלושתם, היא-היא הספרות העברית החדשה. אולם חוקרי ספרותנו תחת להגיע אל הקרקע המזועזעת והמשותפת, שהצמיחה מתוך שורש אחד את הקנה מרובה-הבדים, ולמצוא את הדרך המיוחדת של דיון ותיאור, של סיוג והערכה — הטילו אותו קו של הבדלה בלב התקופה הגדולה הזאת, והוא קו, שככל שנרחיק מימי התקופה הנידונת, תתבלט ותלך המלאכותיות ואף השרירות שבו.

ודאי, שלוש בחינות-היסוד, המבדילות בין חטיבת-הספרות הזאת הנמשכת מתנועת ההשכלה ובין חטיבות-הספרות האחרות, שחיינהן נמשכו גם בזמנה ואף מעבר לו — בחינת-החילוניות, בחינת-האידיאולוגיה, בחינת הצורה — יש בהן כדי לקבוע ייחודה אך אין בהם כדי לקבוע יחידותה. והיא לא תיקבע, גם אם נעריך את סוגי-הספרות האלה לפי ערכם הכפול — משקל-התכנים ורוח-השפעתם. אם למשקל-התכנים, הרי דוקא ההבדלה המלאכותית היא, אין בה כדי לסייענו בהמצאת המאזניים המיוחדים לשקול, מה גדול ממה — האם עולם-המושגים של ההשכלה, שעיקרה בכבישת-המרחב; האם עולם-הדימויים של החסידות, שעיקרה בהסערת-העומק. ואם לרוח-ההשפעה, הרי דוקא ההבדלה המלאכותית היא אין בה כדי לסייענו בהמצאת קנה-המידה למדוד, מה מרובה ממה — האם כוחה של ההשכלה, שהפקיעה קליפה ישנה והקרימה קליפה חדשה לתכנית חדשה; אם כוחה של החסידות, שהפקיעה קליפה ישנה מתוך חידוש התוכן הישן, וסופה גלגלה גרעינה לתוך קליפת יריבתה. רק ראייה כוללת של ספרותנו לכל זרמיה יש בידה לתת בידינו מאזניים כאלה וקנה-מידה כזה, ואילו הפרדה, שנהגה ונוהגת בכתיבת-תולדות-ספרותנו, עשויה להביא, ואמנם גם הביאה, להערכה דיספרופורציונאלית, ביחוד אם כותב-התולדות נמשך, בין ביוצרים ובין בלא יודעים, להזדהות עם מסכת-דיונו, בעיותיה ואישיה. אפילו גבולה של הספרות העברית החדשה, כנוסח המקובל, מחייב דיון כולל בספרותנו בדורות האחרונים לכל ענפיה, על אחת כמה וכמה אם אנחנו כופרים בעצם-ההגדרה של הספרות החדשה ואנו תולים אותה בכל מה שנוצר בלשונו בדורות האחרונים ואנו רואים כל יצירה ויצירה נושאת בה, אם על כרחה אם ממילא, חותם המיפנה

המכריע בתולדותינו, שחל ימים הרבה-הרבה קודם שמנדלסון שקד על תרגומו וביאורו וקודם שוויזל טרח בביכורי-הפובליציסטיקה שלו.

ודוק: ימים הרבה-הרבה קודם לכך, לאמור כי גם מי שמעמיד בראשה של הספרות החדשה את רמח"ל, אינו בעינינו אלא כמי שהיה מחויב לעשות דרך הגונה ועשה אך פסיעה קטנה בה. וגם פסיעה קטנה זו היא הרת-סתירות: רמה"ל; שנתכבד בכבוד-האבהות לספרות העברית החדשה, לא נתכבד מלוא כבודו ועצמו — הוא בדומה לאושפיז נכבד, שמשמעמיד רגלו האחת בתוך האולם, נסגרה בפניו הדלת ועיקר-קומתו נשאר מחוצה לו. ואין החזיון הזה משתנה על ידי כך, שמכניס-האורח (פ. לחובר) יצא במחקר מיוחד ידי חובה לשאר אישיותו של רמח"ל ואף הגיע ונלחם להכרה, כי אין להבדיל בין חלקו האחד של רמח"ל (שירים, מחזות), הנכלל בתוך הספרות העברית החדשה, ובין שאר חלקיו שאינם נכללים בה (ספרי קבלה ומוסר), אלא הבדל של צורה בלבד. נמצא כי שיטת-ההבדלה, שמלאכותיותה בולטת במיוחד בפרשה זאת, מפסידה לנו את האישיות הגדולה בדורה וכמה דורות לאחריה, שהרי תחת לראותה עולה ונצמחת בענפיה השונים משרשה האחד, אנו מפצלים אותה באופן שמה שהיה בחייה ובפעלה כטפלה לעיקר והזריח אך קטע שלה, נעשה כביכול כחטיבה אוטונומית המסייעת, אמנם, בידינו לרקום יריעה חלקה, ואפילו חלקלקה, של תולדות-ספרות, אולם עוקרת, בפסיעתה הראשונה, ערך גדול בספרות, אם לא גדול-ערכה — ערכה של אישיות, הנערכת פה דרגות דרגות, לא לפי עיקר-יצירתה אלא לפי סוג-צורתה.

אמת, גם בדוגמה הגדולה שראינו — קו ההבדלה בלב התקופה; גם בדוגמה הקטנה שראינו — קיצוצה של אישיות גדולה ופילוח של אונייה פרסונאלית, כרוכים כמה יתרונות ובכללם אחידות המסלול וחלקתו, ברוח הסכימה הנזכרת ונוסחה. אולם גם המודה בסכימה היא יודע, כי היא מחייבת, למצער, מודולציה — וזו לא תתכן בלא תשומת לב, לפחות תשומת לב, מלאה לכל הזרמים שפירנסו, אם במיוחד ואם במצומד ואם במעורב, את תולדותינו בדורות האחרונים, וממילא את ספרותם. דוגמה לחוסר תשומת הלב ונזקו תשמש לנו העובדה, הקטנה אך חשובה, כי חקר-הספרות שלנו, הטורח כל כך על מיונם של אישי הסופרים לפי זרמי ספרות או אסכולותיה ובבירורי-השפעותיהם עליהם; פוסח על מקורי-השפעה עמוקים מהם, שעיצבו את אישיותם, והם מקורי-השפעה הנמשכים מתנועות על זרמיהן, שחוקרנו מסרבים לכלול את ספרותם בכלל ספרותנו החדשה. והרי רק עצימת עינים מכוונת, שגם היא פרי ההבדלה המלאכותית היא, יכולה להתעלם מחשיבותה של טופולוגיה מגוונת, שגיבושה החותכים הם החסידות מזה והמתנגדות מזה, כמורשת מנטאליות ותכונות; שפעולתה מרובה, ואפילו מכרעת, — גם באפים של אישי-הספרות גם בביטויים, אפילו כשכלי-ביטויים עשויים על דרך אסכולה אחת או אחרת, עד כדי דוגמאות מחכימות של מיני פסידומורפוזה.

והתעלמות מולידה התעלמות. חקר-ספרותנו. המורגל — כפי שספרות ההשכלה מניחה זאת בנקל — בביאור על פי מניעים גלויים, כמעט שאינו יודע דרך אחר לביאור החזיונות, המצטרפים כדי זרמי-ההתגברות על ההשכלה. כך, למשל, בבוא חוקר מחוקרנו לבאר את גילוי מאורה של החסידות בספרות בדור אחרון הריהו פותח ביאורו בספר אידיאולוגי (צווייפל) ותולה בו זכות מופלגת של אבהות, כאילו היה בכוחה של אידיאולוגיה לחולל כתמורה הזאת. אולם הביאור הזה הוא, בזוית-הראייה המקובלת, ביאור מוכרח ושינויה של זוית-הראייה פירושו שידוד-המערכות של חקר-ספרותנו, ושידוד מערכות כזה ראשיתו בהכרה, כי הזרמים היריבים להשכלה — או תאמר: הזרמים שהיא היתה יריבה להם — לא נסק חוט-חייהם ויצירתם וממילא לא נפסק חוט ספרותם, ולא עוד אלא שהם חיו פמניעי-עומק גם בלבם של אלה שנתפסו להשכלה והיו בין חלוציה ובין מאספיה, ולימים פרצו מניעי-עומק אלה כדמות התנועה, הנקראת בדין או שלא כדין רומנטיקה או רומנטיקה מחודשת וכדומה. יתירה מזו, חוקר-ספרותנו בדורות אחרונים עודו חייב התבוננות גדולה, אם מורשת הזרמים האלה, שמעבר להשכלה, לא קיימה את עצמה גם ביריביה, אבירי ההשכלה עצמם. אפשר דרך העיון והדיון של חוקרי ספרותנו גורם — לפי שהם אווזים בדרך הביאור הגיניטי וכמעט אינם נוקקים לדרך הביאור הדיאלקטי לא יפלא, כי כמה חזיונות נכבדים, ביחוד חזיונות-כפל. נפטרים על ידם שלא במיצוי של דין. כי אילו אחזו בדרך הדיאלקטיקה אפשר והיו מקדימים למצוא את אותות פריצתם של הזרמים האחרים לתוך ספרות ההשכלה. ולא עוד אלא היו מגלים בעצם האספקלריה העקומה את חיפוייה, חילופה ואולי אפילו היפוכה.

קשיים אלה וכאלה — התגברות עליהם היא בידינו. ודאי, התגברות זו מחייבת גם מידת-עוז, גם כוח-בדיקה, גם חריצות-עיון. ואם נאמר לצאת באמת ידי חובה. לא נוכל לעשות בחקר ספרותנו החדשה בחינת ממשיכי תלם חרוש אלא בחינת נרים ניר חדש, אם כי מתוך הכרח או לשם נוחיות, לא נקיים בבת אחת וישן מפני חדש תוציאו. אבל יש קשיים שאין בידינו לשנותם ומקורם, כאמור, בגורלה ומעמדה של ספרותנו כבבואת גורלו ומעמדו של עמנו בדורות אחרונים. המדבר בספרותו של עם ועם מדבר לא בלבד בתחום מוגדר בלשון אלא לרוב גם בתחום מוגדר בגיאוגרפיה שלה. האומר. למשל: ספרות רוסית, כוונתו גם לתחום גיאוגרפי מסויים, והוא לתחום נרחב ורצוף בתוך משטח גדול יותר, תחומה של האומה הרוסית הגדולה, אשר כאגפי מדינתה הם העמים האחרים. האומר, למשל, ספרות גרמנית כוונתו לתחום גיאוגרפי מסויים והוא תחום נרחב ומפוזר ובו מרכז אחד גדול, תחומה של גרמניה, אשר כאגפים ללשונה הם ארצות או מחוזות של דוברי גרמנית. לא כן האומר ספרות עברית בדורות אחרונים. כוונתו אינה לתחומו של עם שלם ולא לתחומה של ארץ שלימה, כיון שנושאייה החיים (סופרים וקוראים) מתחלפים והולכים והגיאוגרפיה שלה נודדת והולכת, ושני החזיונות האלה, חילופי הנושאים ונידודי השטח, מתקיימים תוך כדי צמצום-מעגל. כי הספרות העברית של הדורות האחרונים מעגלה הטבעי — אם הביטוי הזה הולם בכלל את מעמדה של ספרות עם גולה, — היה כמעט אידינטי עם מעגל היהודים, שהיו אדוקים בלשון העברית כלשון, שאם כי לא היה בה כדי למלא כל צרכיהם בכל ספירות החיים, הרי היה בה כדי למלא צרכיהם בספירה או בספירות, שנראו להם עיקר. והנה גם המעגל הזה, המצומצם מאליו, הצטמצם והלך, ואם נראה את תהליך צמצומו מבחינת מלחמתה של הלשון לקיומה עלינו לומר כי היתה זו מלחמה, שרובה ככולה — נסיגה. מפת הנסיגה זאת

מציינת לפנינו, כיצד לשוננו מקפחת שטח אחר שטח ובה אנו רואים בבירור, כיצד לשוננו מפסידה תחילה את שלוחי היהדות הספרדית בקצות אירופה, את איטליה מזה ואת הולאנד מזה, ואחר כך היא מפסידה והולכת מרכזם של יהודי אשכנז והלשון העברית חיותה מבצרה במזרח. ושמית טריטוריות זו מתחוללת על דרך מפתיעה ומחרידה כאחת: הנה קמו בטריטוריות אלה מרכזי-ספרות, ספרות השכלה בלשוננו, ועמדו על תלם והנה נכחד ההמשך נעלמו סופרים עבריים על קהלם ואינם עוד. הנה היא שוכלת את סופרים עבריים על קהלם ואינם עוד. הנה היא שוכלת את בני איטליה והולנד, בני גרמניה וביהם ומהרין ואין דורש לה פה זולת יחידים ומפלטת באוכלוסי-ישראל במזרחה של אירופה אשר גם בה אין היא נמלטת מסכנת שמייטה של תחומים. שהרי גם בה לשוננו על ספרותה נתבעה, כמו בארצות המערב, לעמוד בפני יריבתה, הלשון האחרת, ואדרבה פה היא נתבעה לעמוד לפני יריבה כפולה — לשון הנכר ולשון הגלות. חוקר התולדות מסביר לנו על שום מה הספרות העברית, ילידת-ההשכלה במערבה של אירופה, לא היה בה לקיים שם את עצמה אלא כימי דור, כשם שהוא מסביר לנו על שם מה ראשית זו, שלא מצאה המשך סביבותיה, ראתה אחרית טובה יותר במזרחה של אירופה. מובן כי חוקר הספרות הנעזר בהסברות אלה, מביא במנין גורמי חוץ וביחוד גורמי פנים, ובכללם בולטת לפנינו העובדה, כי כוח-עמידתה של לשוננו וספרותה זאת יניקתה היא בקרקע שלפני ההשכלה ומעבר לה — התנועות של החסידות והמתנגדות, הן שהעמידו לספרות הזאת חיל-מילואים, שאפילו בהיותם מורדים במחצבתם הרי מורשתם היא שפירנסה כוח-חסינותם. ודאי, שההשכלה עצמה דימתה, כי הזרמים האלה הם לה אך קרקע ניצול, לחולל בו תמורותיה ולא ידעה כי הם לה קרקע חיות, כל שכן שלא שיערה, שככל שהיא מקצה בהם הם מערימים עליה ולפחות במידה שהיא כובשת אותם הם כובשים בתוכה.

הנסיגה הגדולה והרצופה של לשוננו כלשון ספרות של קיבוצים מעוררתנו לעיין בגורמים, שעמדו להם לקיבוצים האלה ליצור בלשוננו ספרות, ביחוד על פי נוסח ככל הגויים. מובן כי, בהערכת הגורמים עלינו להבחין, כשם שאנו מבחינים בתופעות אחרות, בין מניעים גלויים ובין מניעים נסתרים. אין צריך טירחה יתירה, כדי להבין, כי המניעים הגלויים וביחוד נימוקיהם, שעיקרם נימוקים אידיאולוגיים, אין בהם כדי לבאר, ואפילו לתרץ, את המגמה הגדולה של הספרות הזאת — לתת את כל העולם בלשוננו. ואמנם תמיהה היא, כיצד לשון שלא היתה לה אחיזה בחיי יום יום ומתוך שמירת הקיום שלה עצמה — ניתן לומר: מתוך שמירת קיום תכליתית, כלומר מתוך החפץ לקיים אפשרות של לשון אחת בשביל האומה כולה — השתדלה תמיד שלא להיות כפופה ביותר להשפעות של לשונות-הסביבה וייחודה את עצמה לצרכים המשותפים לכל חלקי האומה; כיצד לשון זו מגלה, ביחוד בתקופת ההשכלה, חפץ טמיר להגיע לכלל יכולת של מילוי כל הצרכים, להיות כאחת הלשונות החיות, המחוננה באפשרות הגדרה והבעה לכל המיגוונות של הגות האדם ורגשו ומיצוים גם בהלך נפש גם במראה עינים. והתמיהה הזאת תגדל בעינינו משנזכור, כי אין הדברים אמורים בתחומה של ספרות יפה בלבד. אדרבה, סקירה קלה במפעלות ההשכלה בראשיתה ואמצעה מראה לנו, כי היא רצתה באמת למלא את כל הצרכים — מכוח מאמציה למדנו לכתוב בלשוננו לא בלבד שיר או נובילה או מאמר כמתכונת המצויה בספרות אירופה, מכוחם למדנו לכתוב בלשוננו גם דבר חכמה ומדע שחסרנו בהם אוצר מונחים. וראוי שניתן דעתנו על כך, כי בנקודה זו תקופת-ההשכלה דומה יותר לתקופתנו, שבה לשוננו מנסה באמת וברוב הצלחה למלא, במעגל-חיים שהוא בערך כדרך הטבע, את כל צרכי החיים משהיא דומה לתקופת הביניים, עד שעולה בנו הרהור: הרי מה שההשכלה כיוונה בראשיתה מתקיים, בעצם, רק עתה בארצנו. והרהור זה גורר כמין בן-הרהור: כאילו מה שנעשה בראשית-ההשכלה היה מכון למציאותנו עתה.

והשאלה היא: האמנם מכון? והתשובה היא: לאו והן. ודאי, אילו נטלנו לו לאחד מראשוני המשכילים והיינו לוחצים אותו אל הקיר ושואלים אותו, לשם מה הוא יגע, כי מדעים אלה ואלה יהיו על ביאוריהם, הגדרותיהם ומונחיהם בלשוננו; וביחוד אם היינו מרחיבים את השאלה ושואלים אותו, על שום מה הוא עושה את המעשה הרב הזה, הרי ספק גדול, הוא. אם הנשאל יכול היה, מתוך מגמתו ילידות זמנו, להשיב תשובה, שהיתה מניחה אפילו את דעתו שלו. והנה המגמה הזאת של התרחבות לשוננו, כדי כושר ביטוי כולל, הלכה והתחסנה, אף על פי שלא היה לה צידוק, או היה לה צידוק קלוש מדי, באידאולוגיה של נושאה, ואם נאמר לבאר את רוב מסירות הנפש וכשרון-המעשה, שהללו גילו במפעל ההרחבה, הרי נמצא כי מקורם הוא מחוצה לאידאולוגיה הזאת, מעבר לה ומתחתיה, עד שניתן לומר, כי יותר משהם עשו ללשון עשתה היא בתוכם. הדבר נשמע כפאראדוקס, אך עובדה היא: דוקא הללו, שהאמינו בכוחה של אידאולוגיה ומכוחה ניסו לשנות את המציאות על רוחה וממשותה ואף שינוה, הם-הם שינקו את עיקר כוחם משורש אחד, עמוק יותר, שניחש מה שלא ידעה האידאולוגיה שלהם: כי יגיעתם סופה תשמש תכלית שלא עלתה בגדר-דמיוןם ואילו עלתה וגירשוה בחזקת-יד. כי רק עתה, ממרחק-הימים, נגלים לפנינו המשכילים כמשרתים שלא-מדעת מציאות, שהיתה מעבר לאופק כוונתם והשערתה, מציאות המצמיחה מתוכה כדרך הטבע לשון וספרות ונצמחת מתוכן ולתוכן, היא המציאות שאנו נתונים בה פה, בארצנו.

אבל מפעלם היה, כאמור, בחינת מלחמה, הנעשית מתוך איבוד מתמיד של שטחים, שכן הקיבוצים היושבים בהם מצאו להם דרך אחרת בתוך המציאות של יהודי-אירופה, שהתפשטה במרחב-הימים רב-התמורות שבין המהפכה הצרפתית ובין התהפוכה הנאצית. ושאונו יכולים היום לכנותה תקופת-תולדותינו בין גיטו לגיטו. הדרך הזאת היתה מעבר ללשון הסביבה.

ומן הענין הוא להדגיש, כי מי שנחשב בחקר הספרות העברית החדשה (נוסח קלוזנר) כאביה, והוא ודאי אבי ספרות ההשכלה, הוא-הוא גם אבי המעבר הזה (מנדלסון) ונמצאת אבהותו כפולה, והיא אונייה פרסונאלית אפינית ביותר. היא כאילו באה, בעצם-המופת שבה, להראותנו את שער הלשונות הכפול של ההשכלה, ובעל-המופת עצמו ניתן לדורשו כמי שיד-שמאלו מחריבה את שבנתה יד-ימינו.

פרק שני: מסלול ופיתול

המעבר ללשון-זרים גם הוא ענין לחוקר-ספרותנו לענות בו — בו ניתן לו למדוד חפצה של ההשכלה בספרות, כפי שנתקיים בדרך קצרה ובכלים שאולים. ולא עוד אלא מחובתו לעמוד על הבעייה הגדולה של המעבר הזה, בבואו לדון על הספרות העברית בכלל הספרות הישראלית בת-זמנה. שכן אם גם רובו של המעבר ללשונות-הסביבה פירושו תוספת-יצירה, הנכללת באוצר לא-לנו, ואנו חייבים לראותה ספרות-נכר, הרי חלקו של המעבר הזה פירושו תוספת יצירה הנכללת באוצר שלנו, ואנו רשאים לראותה כספרות-לעז. אמת, כוונתנו אינה מרחיקה עד כדי סברה (שגם היא יש לה על מה שתסמוך), כי עלינו לשייך לספרותנו גילויים כהיינה וברנה ודומיהם, ששייכותם כמתנוודדת בין שתי ספרויות; כוונתנו עתה מסתפקת בקביעת-העובדה, כי ישנה ספרות הכתובה בלשונות-לעז, ודוגמת-ראשית חותכת לה בלשון הגרמנית, והיא שייכת לספרות הישראלית. והמדובר הוא לא בלבד בסוג הספרות, ששייכותו הזאת ברורה מאליה, כחכמת ישראל על סוגי החקר הרבים שלה, אלא גם בסוג ספרות, כשיר וסיפור ומחזה, ששייכותם לה קבועה ועומדת לפי בחינה משולשת: על פי כוונת הכותב, גם על פי ענין-הכתיבה וגם על פי קהל הקוראים. כבר יש בידינו נסיונות של תולדות הספרות הישראלית, אלא דוקא הטובה בדוגמותיהם (צינברג) אין בה כדי יציאת חובה. לכאורה יפה ההנחה, כי ספרות ישראלית פירושה מה שנכתב בלשונותינו, בין בלשון שלידתה בראשית ההיסטוריה של העם וחייה מלוא-רחב-תולדותיו ואָרְכָן, ובין בלשון שנספחה לנו בגולה ומשנקלט בה רוחנו ומזגנו, נקלטה בנפשנו כלשונו. אך הנחה זו צריכה הרחבה לא בלבד על שאר-לשונות-הגולה, (לאֲדִינו וכו'), אלא על לשונות-לעז באותה תקופת-ביניים שנוצרה בהן ספרות שהיא, אם לפי הבחינה המשולשת שהזכרנו אם לפי בחינה נוספת, ספרותם של ישראל. בדיון כולל כזה, שאנו מחוייבים בו, לא נסתפק בציונה של העובדה, כי ספרות-לעז זו היתה כמין מחסן קטן, שהסופר העברי היה נעזר בו (העתקה ועיבוד), אלא גם נעשה קונפּרונטָצִיה בין שני מעשי-ספרות אלה, ספרות-הנכר וספרות-הלעז, יצירי יהודים, ובין הספרות בלשונו ונבדוק את השלישייה הזאת על דרכיה רבות-ההישגים והכשלונות המעלות והמורדות. וכאן תתגלה לפנינו תמונה מענינת — הסופר בן-ישראל שהלך ללשון הסביבה כלשון-נכר להטמע בה, עמה ושירתה, הנפתולים שבין העולם שהוא ביקש לעקור את, עצמו מתוכו ובין העולם שהוא ביקש לנטוע בו את עצמו, היו בו ככוח מתסיס, ואישיותו, שעמדה בנפתולים אלה, נגלית לפנינו עזה ומגוונת; הסופר שהלך ללשון-הסביבה כלשון-הלעז, לעשות בה סניף לספרות ישראל, לא ידע את הנפתולים האלה, או ידעם במידה מחוקה, ולא נסער כקודמו בהתנגשות של שני העולמות, שכן הסתדר כביכול בנוח בשוליהם, ואישיותו, שעמדה בפינה שבה אין משב האור והאוויר מרובה ביותר, נגלית לפנינו קלושה ומעומעמת. העובדה הזאת אינה משתנית במכריע, גם אם נקיים את חובת-האמת ונאמר. כי בדרך-כלל הלך, כנראה, טיפוס תקיף יותר מטבע-ברייתו לספרות-הנכר וטיפוס רפוי יותר מטבע-ברייתו לספרות-הלעז. ואילו הסופר, שלא הלך ללשון-הסביבה, בין כלשון-נכר ובין כלשון-לעז, ונאמן ללשונו, עשה בדרך ארוכה מה שעשו שני סוגים אלה בדרכם הקצרה — לפי מחשבה-תחילה הרי ביקש לעשות מה שעשה חברו שהלך ללשון-לעז, מבלי שיוכל ליהנות מאותה נוחיות, הניתנת בשימוש בלשון חיה; ולפי סוף-מעשה הישגו היה כהישג יריבו שהלך ללשון-נכר, מבלי שיהא פטור מנפתולים, שהיו אמנם אחרים משל יריבו אך גדולים וסבוכים מהם. כי מה שניתן לחברו, ויריבו כמעט באפס-יד חייב היה הוא לכבוש שעל שעל במשך כמה דורות; חייב היה להטיל על עצמו רוב יגיעה וטורח ולקבל גזירת גמגום ועמעום ולשאת ימים רבים בדיספרופורציה שבין תוך וקליפה, עד שיצר, במיטב מאמציו, ביניהם תואם שהיה בו מקירובו של דרך הטבע. אבל גם בהעריכנו נאמנה את עוצם-גבורתו אין להתעלם, כי חברו כותב-הלעז ויריבו כותב-הנכר היו לו כיסודות מעוררים, שעל פיהם מדד את עצמו ודרכו והם שהגבירו ביודעים או בלא יודעים את מתיחותו, שחתרה להגיע לאשר הגיעו הם, אולם מבלי שיעבור עבירה לשם נוחיות כאשר עבר האחד ומבלי שיחטא חטא של התכחשות כאשר חטא האחר.

אין הגבורה הזאת נפתחת, גם אם גילויה הוא תוך כדי הפסד שטחים מתחת רגלי הספרות, על יוצריה וקוראיה, ותוך כדי נסיגתה הגדולה מזרחה, כשם שאין אותו הפסד ואותה נסיגה נפתחים משום גודל הגבורה ההיא. עוצם הנסיגה הזאת לא יגרעו ממנה עיונים, שילמדונו, למשל, כי בגרמניה לא חדלנו מכתוב בלשונו ותמיד נמצא בה מנין גדול או מועט שנאמנו בפועל לספרותה, וגחלתה לא כבתה בה מעודה. מחקרים אלה (ג. קרסל) חשובים להכרת עצמנו, להכרת אדיקותנו בערכים שלנו, אבל הם לא ישנו מן העובדה, כי לשוננו חדלה להיות שם גורם חשוב; כי לא עמדו לה יוצרים, ולא היה לה קהל, ציבור שהם בחינת נורמה ולא כיוצא דופן; כי עיקר כוחנו בספרות ניתן שם ללשון-לא-לנו, בין אם פריו שייך לאוצר ספרות זרה ובין הוא שייך, ופעמים אך בדוחק, לאוצר הספרות הישראלית. גם במזרחה של אירופה נתנו מכוחנו לספרות לא לנו. תרמנו מכוחותינו גם לספרות הרוסית גם לספרות הפולנית, וכדומה, אולם אם בגרמניה ואגפיה נתנו מרבית הכוחות, ולימים כמעט כל הכוחות, לספרותה, הרי לא נוכל לומר כי הספרות הרוסית, פולנית וכדומה זכתה בכוחות, גם באיכות וגם בכמות, ככוחות שנשארו לפליטה לנו ובתוכנו. לאמור, כל קיבוצי היהודים באירופה שמרו, אם במידה מרובה אם במידה מועטה, על זיקתם, בין זיקה של נתינה בין זיקה של קבלה, לספרות העברית. אבל חובה היא להבדיל בין קיבוצים, אשר הכוחות הגדולים והעיקריים שבהם נשארו בתחומה ובין הקיבוצים אשר הכוחות הגדולים והעיקריים שבהם הלכו אל מחוצה לה. גם פה, במזרחה של אירופה, היו אבידות גדולות, אבל בין הכוחות שהלכו ללשון הסביבה כלשון-נכר ובין הכוחות שהלכו ללשון הסביבה כלשון לעז אינם עיקר כוחה של היהדות הזאת, באוקראינה ופולין, בגליציה ובסרביה, ברוסיה הלבנה וליטא. מסוכם נאמר: התרומה הרוחנית הגדולה והעיקרית שלנו במערבה של אירופה ניתנה בתחום הסימפיוזה, התרומה הרוחנית הגדולה והעיקרית שלנו במזרחה של אירופה נשארה בתוכנו ונפרדה לשתי לשונות היהודים, לשון הנצח (עברית) ולשון הזמן (אידיש).

לימים. כשהמניעים העלומים, שעמדו לה למגמה הראשה של ספרות ההשכלה נעשו, עם התגבשותה של התנועה הלאומית

המודרנית, גורמים בני-תודעה, נתגלתה המגמה הזאת כגיוס מוקדם למערכה, שלא נראתה באפקם של הראשונים וממשיכיהם, וכלל-פעולתם נתגלה כטירחה לשם מציאות, שטורחיה לא האמינו בה ואף לא שיערוה והיו מורדים על כל שהיה לוחש להם כהשערה הזאת. כלומר. אותה מגמה ואותה פעולה נתגלו כהכנה-שלא-מדעת למציאות, שאנו נתונים עתה בעצם-חישולה. ולא עוד אלא הספרות העברית, בתחנתה האחרונה במזרח אירופה ובתחנתה עתה בארצנו, משהתחילה משפעת על מערבה של אירופה, היתה כמנסה לחזור ולכבוש בו קצת שטחים שהפסידתם. ההערכה של הגילויים, המעטים תחילה, של שיבה ללשונו וספרותה במערבה של אירופה צופנת בתוכה הפתעת-מה, שלא נוכל לפרשה, אם לא נעמוד על כלל-הופעתה של הצטרפות מאוחרת לספרות העברית, ביתר דיוק: לנתיבתה הראשה. תהליך-הצטרפות זה, הנעשה גלים-גלים, הוא ענין חשוב מדי ובעייתיו המיוחדות חשובות מדי, משנוכל להרשות לעצמנו לפסוח עליו, כפי שהיינו נוהגים עדיין. דוגמתם של יוצאי-גרמניה ואגפיה איננה הדוגמה היחידה — הרי שלשום ראינו בהצטרפותם של בני שבט-ספרד ואתמול בהצטרפותם של בני שבט-תימן, ויתירה מזו, אנו רואים חלקים מבני-מזרח-אירופה, שהיו מחוצה לנתיבתה הראשה של ספרותנו, מצטרפים והולכים עד עצם היום הזה. ואם נעיין בתהליך הזה נגלה בו, מעבר לצדדים השונים, צד שוה שהוא בולט ביותר. הרי, למשל, דוגמה קרובה: אנו מדפדים בכתבי העת מיסודם של "אגודת ישראל" או "המזרחי" בימינו ואנו קוראים שיר וסיפור ואנו תמהים על המרחק שביניהם, על תכנם וצורתם, ובין שיר וסיפור הנחשב, בערך, כנורמה של ספרות-הדור. בתמיהתנו אנו שואלים: הרי מחברי-הסיפורים והשירים האלה חיים בתוך האוירה של ספרות-הדור ובהשפעתה הם באו לעצם-הכתיבה הזאת, על שום מה אין הם מושפעים ממנה במידה, שיהיה בהם אותו מטען, שהוא כיום רכושו של אחרון-הגרפומאנים בספרות-הדור. והתשובה לכך היא. כי הגל הזה, כמותו כגלים אחרים המצטרפים לספרות הראשה, שהיא-היא היורשת של ראשי-זרמי-הרוח אשר היו בישראל בדורות האחרונים: גלים אלה הצטרפותם אפשר שתהיה כתהליך מוחש, ואפילו מוחש ביותר, אך אי-אפשר שתהיה מעשה קפיצה אחת, אלא אם כן קופציה גאונית גמורים או קופים גמורים. מי שאין בו לא מיתרונם של אלה ולא ממגרעתם של אלה חייב לעבור כל סולמה של ההתפתחות על שלביה ואורך מעברו לפי כוחו, אם בהליכה מהירה אם בהליכה אטית.

כשאנו חוזרים ובודקים אותם יצירי ספרות המתפרסמים בכתבי העת של החוגים הנזכרים, המצטרפים אך עתה לנתיבתה הראשה של ספרותנו, אין אנו יכולים לאנוס את עצמנו מכעין קריאה של תמיהה: הלא כשירים האלה וכסיפורים האלה קראנו משכבר; הלא רוחם וריחם מזכירים לנו ראשיתה של ההשכלה ואמצעה. ובאמת היא תמיהה ואינה תמיהה — הרי הללו הגיעו, בעצם, אך עתה אל ההשכלה, ומכאן אותו מרחק שאנו מבחינים בו. מרחק זה אפשר ויעמוד בהם כוחם להקטינו ואף לבטלו בשעה קטנה ואפשר ויהיו זקוקים לשם כך לשעה ארוכה יותר. ואל נאמר, כי המרחק הזה בא משום שהחוגים האלה עודם ברגלם אחת מחוצה לגדרה של ספרות-הדור ועולמה, שכן יש בידנו להוכיח, כי גם חוגים אחרים לחלוטין הצטרפותם המאוחרת לספרותנו מגלה לפנינו כמרחק הזה. ודוגמת ראש לכך היא דוקא הקבוצה הקטנה מבני-המערב, שהצטרפה ומצטרפת לעניינינו למעגל הפעיל של ספרותנו. הללו ילידי יהדות פוסט-אסימילטורית, שפירושה כמה דורות של התמזגות בתוך תוכה של תרבות אירופה וספרותה, משהם כובשים לעצמם את לשוננו, רוחה וכליה, כדי יכולת יצירה בה, הרי ראשית יצירתם מגלה גם היא כמרחק, שראינו בהצטרפותם של החוגים, גידולי יהדות פרא-אסימילטורית ואפילו פרא-השכלתית. ולכאורה דבר-פליאה הוא: אנשים, שגידולם על שירה ששירתנו אך מנסה להגיע לדרכה ושבלילה, כשהם פותחים פיהם לומר שירה בלשוננו, לא זו בלבד שאינם ממשיכים ממקום זה, שבו עמדו בשוררם בשפת נכר, אלא אינם ממשיכים גם ממקום, שהגיעה אליו שירתנו. במכוון אין אנו מדברים על מחקר ומסה ומאמר, שכן אלה מבטאים את שכבות הרוח העליונות יותר ואנו מדברים על שירה המבטאת את שכבות הנפש התחתיות יותר, ושעל כן היא-היא בעיקר העשויה לשמש אבן בוחן. והנה אנו קוראים בשירים האלה ואנו מוצאים את האחד (מ. ג. לאנגר) ושיריו אינם נמשכים לשירת הדור וממנה, אלא הם כמתלכדים לשירת דורות קודמים וכמעט שאנו מתקשים להכיר מתוכם, כי היתה שירת ביאליק ולא עוד אלא על פי רוחם וצורתם הם כדרך שירה רחוקה, קצתה מזכיר אחרית הפיוט וקצתה מזכיר ראשית ההשכלה; ויתירה מזו, אנו מוצאים את האחר (ל. שטראוס) ופסיחתו גדולה בהרבה ושירתו מבקשת אחיזה לעצמה בשירת ימי הביניים.

הדוגמאות האלה ראוי שנתבונן בהן קצת יותר, כי הן מניחות בידנו לבדוק, עד כמה עלתה לה או לא עלתה לה ללשונו וספרותה לחזור ולכבוש קיבוצים ויוצאי קיבוצים שאבדו ממנה.

וסיכומה של בדיקה, כי הנה הדבר הזה אמנם עלה לה במידה נאה בתחומה של חכמה, מחשבה. פובליציסטיקה אך לא עלה לה אלא במידה מועטה בתחומה של ספרות יפה. הרבה גבולו של קנין הלשון עושה — לשון שאינה לשונה של חויית-השתייה שלנו קנינה קל יותר בתחומה של הקבלה מאשר בתחומה של הנתינה, וגם בתחומה של הנתינה הוא קל יותר בתחום החקר מאשר בתחום ההגות, לא כל שכן בתחום השירה. והנה גם מי שעמד לו כוח הרוח והנפש לגבור על החומרות האלה ולבוא בסודה של השירה ולהיות ביוצריה, הרי יצירתו אינה נמלטת מאותו המרחק, העושה אותה כשירה שאינה כמתכונת-זמנה, אם כי בודאי רמזי-זמנה מוצנעים בקפליה. וכן הרבה גבולו של הגיל עושה — אם לא לדבר על אוניקום, שידע בשנת הששים וכמה בחייו לעבור מלשון, שבה הגיע לרמה וגמישות, ללשונו שהיתה קנינו מכבר, אך קנין של קבלה ותיווך ולא של נתינה ויצירה, ולנסות בהתקנת כלי-דיבור, שאינם כדמות כליו הקודמים אבל הם ממלאים צרכו, ולא בלבד בפובליציסטיקה וחקר אלא גם ברקמת סיפור (בופר), הרי אין מקום לקוות, כי גל יוצאי אשכנז, המצטרפים לאזור השירה שלנו יהיה גדול ביותר, ביחוד שהכוחות הבולטים של טובי העולים בני-העמידה (ברוד ואחרים) אין בכוחם גם לנסות להכשל בהעזה כזאת.

ומן הצורך שנשלים את הדוגמאות שהבאנו בדוגמת ביניים, דוגמת הצטרפות מאוחרת, הנעשית פה לעניינינו ממש. כוונתנו לשלוחות הישוב הישן אל תוך ספרות-הדור. אם נבור לנו שני משלים טיפוסיים, צאצא-רבני-הספרדים בירושלים [בורלא] וצאצא-חסידי-

האשכנזים בצפת (בר-יוסף), נמצא גם בהם כמרחק שציינו. כי הנה האחד והאחר הם ציירי הווי וציורם כדרכה של הפרוזה שלנו לפי הממוצע של דרגת התפתחותה עתה. אך יש והם נותנים דברי מחשבה, בצורת דברי ויכוח בין הנפשות הפועלות ופתאום אנו נפתעים בגלותנו כי הללו מדברים. בערך. דברים שקראנו בסיפורי המשכילים. ולמרבה התמיהה אנו מוסיפים ומגלים, כי מה שנשמע לנו הוא לא בלבד קולם של הגיבורים, שהסיטואציה שלהם מחייבתם לכך, אלא קולם של המחברים עצמם. נמצא הללו חיים כאחד שתי דרגות התפתחות שונות — בציור עולמם דרגת דורנו, בתפיסת-עולמם דרגה שלפניהם. כוח התגברותם, שלהם ודומיהם, על המרחק תלוי בכוחם וסגולתם אבל עצם המרחק הוא אות לאמתם, אמת עמידתם בין שני העולמות. ההתגברות עליו שני דרכים לפניה — דרך האוונאה, שאנו מוצאים אותה במיני חקאים לבאנטיניים, ודרך-האמת והיא התגברותו של היוצר מתוך הסיטואציה ההיסטורית של גידולו ומציאותה בממש ובנפש. מחובתו של חוקר הספרות ומבקר לתת את דעתו על התהליך הזה ולזכור, כי הוא מחייבו בקנה-מידה נאות לו. אין הוא רשאי להסתפק בשאלה, כפי שהיא נשאלת וחוזרת ונשאלת אצלנו: היכא תמצי, כבר יש לנו שירה שמעלתה כך וכך, כבר יש לנו פרוזה שמעלתה כך וכך, והנה מופיע פלוני ואלמוני וכתבתם כאילו לא ידעו מציאותה של המעלה האחת והמעלה האחרת? התשובה לשאלה זו היא: אפשר ואפשר, אם הכותב הוא נציגה של שכבה חדשה המצטרפת לספרותנו. וכבר ראינו מה גדול ריבוי הפנים של הנציגים האלה וניתן להוסיף עליהם כמה וכמה, כי פני הספרות כפני תולדותינו — גלויות גלויות, שכבות שכבות, גלים גלים מצטרפים והולכים למהלכה של ספרותנו, ולא כצוררי מתכת הם הנשלכים לכור ההיתוך, אלא צוררי נפש, גידולי אקלימים ומנטאליות שונים, יציאי תרבויות והווי שונים המתכנסים לשם מפעל-האדירים, קיבוץ-הגלויות.

אותה שאלה הנשאלת וחוזרת ונשאלת אצלנו מופיעה ברגיל בשכנותה של שאלה אחרת: שלשלת הקבלה בספרותנו — הישנה או איננה? כשאלה זאת נשאלה גם לגבי ספרויות אחרות וכבר היה מי שביאר (באָהר), כי יש עמים ששלשלת זו אדוקה בהם — כגון הצרפתים, שאפילו קטון עתונאיהם אומרים עליו שיש בו אבק דאבק של באלזאק, כלומר שיש שם כמין רמה או יכולת של מינימום העוברת בירושה; ויש עמים ששלשלת זו פסוקה בהם — כגון הגרמנים שתקופה של פרוזה גדולה שהיתה להם כאילו נשכחה ולא ניכרה בסופרי דורות שלאחריה. אם נאמר לשאול את השאלה הזאת לגבי ספרותנו יתחוויר לנו עד מהרה, כי שלשלת-הקבלה פסוקה אצלנו — הרי די, למשל, בתחום השירה להשוות את עושר הצורה של אפרים לוצאטו וחוגו ואת עניות הצורה של ווייזל וחוגו, כדי להעמידנו על כך. אבל לא כתשובה הניתנת בשאלה זו לגבי ספרות צרפת או ספרות גרמניה היא התשובה הניתנת לשאלה זו לגבי ספרותנו. שם לפנינו ספרות של מעגל אחד וענין שלשלת קבלתה, אם היא רצופה או פסוקה, לפחות כמין מורשה של מינימום, תלוי באפיה של אומה זו או זו. ואילו ספרותנו אינה ספרות של מעגל חתום וענין שלשלת-הקבלה בה, אם רצופה או פסוקה, תלוי פחות באפיינו מאשר בגורלנו. היא גורלה של ספרות נודדת, המפסידה שטח אחר שטח ושטחים שהיא מקיימתם או פירוורי-שטחים שהיא חוזרת וכובשתם, נתבעים כביכול למעשה בראשית. תקותה של הספרות כתקות עמה — משנסוגה עתה לתחנתה האחרונה; שהיתה תחנתה הראשונה, היא צופה לימים טובים מימי טלטוליה מגוי אל גוי.

ואפשר כי רק עתה, משמסתיימים והולכים טלטולים אלה בתשובה למולדתנו, ניתן בידינו לסקור נפתולי-דרכה של ספרותנו בדורות האחרונים, ביחוד ברצועת הימים שבה ביקשה להיות על פי נוסח ככל הגויים, מבלי שחינו היו על פי מציאות ככל הגויים, והסופר היה חייב ליצור לו בלשוננו כמין חלל-חיים ואויר-חיים, בעוד אשר חלל-החיים ואויר-החיים ממש על סביבותיו לא היתה בהם אחיזה ללשונו ויצירתה. ואם סופם של הנפתולים האלה יצירה, שכמעט לא ניכרה בה מלאכותיות, אף שהיתה בה מובנת מאליה, סימן הוא גם לגודל החיות הגנוזה בלשונו, גם לגודל-כוחו של הסופר בתקופה ההיא להעלות גנזיה. ממרחק-הימים אנו יודעים להעריך נכונה את אלה, אם קיבוצים אם יחידים, שלא שיתפו עצמם בנסיגה הגדולה של לשוננו, ונאמנו לה וליצירתה החיה, וגדולה אהבתנו להם וטליתיה פרושה על אלה, שמיעוט סגולתם ולעג-סביבתם ואדישותה דחפום ממש בזרועות לשון הלעז, שבה לא היתה אולי נגזרת עליהם הגזירה להיות נמושות כפי שנגזרה עליהם בעמדם במרדם; כשם שהיא פרושה על אלה, שידעו ברוב סגולתם לעשות את מרוץ-התחרות ולעשות בכוח לשון-הספר של עמם הם מה שעשו צבא-הבורחים בכוח לשון-החיים של עמים אחרים. וטלית אהבתנו זו פרושה עליהם דוקא משום שאנו מבינים גם את צבא-הבורחים, שכן אנו מבינים את הנסיגה הגדולה של לשוננו על סיבותיה וטעמיה. ודאי, שעלינו להצטער, ואנו אף מצטערים, על ישובי עמנו באירופה, שבהם אפסה או כמעט אפסה לשוננו כלשון יצירה חיה, אבל אנו רואים לרוחם של בני-הישובים האלה, שביקשו לקצר לעצמם את הדרך והלכו ללשון אחרים. וכן אנו רואים לנפשם של אלה שהלכו מלשונו ללשון-בית ועשוה לשון ספרות ואפשר וממרחק הימים תראה הליכתם זו כפשרה, שריככה גם את העקשנות שבנאמנות ללשונו וגם את הכחש שבעזיבתה. הדברים האלה אמורים בעיקר אלה מסופרינו, שהיה להם חיבור לערכי ישראל מנצח עד נצח ונפתלו בין שתי הלשונויות. וודאי לא דבר מקרה הוא, כי סופה של תקופת הכפל כתחילתה, — כי כאוניה הפרסונאלית, שראינו שם לגבי לשוננו ולשון חוץ (מנדלסון) אנו רואים פה לגבי לשוננו ולשון-בית (מנדלי). ולא עוד אלא דוגמת האחרית עולה על דוגמת הראשית, שכן בה נגלתה לנו פליאה לא בלבד של שלימות כפולה אלא גם של מלאות כפולה, שמידתה שוה גם בלשון האחת וגם בלשון האחרת.

כדי להבין חומרת מעמדם של אלה שנשארו נאמנים ללשונו וספרותה, ראוי שנתן דעתנו על רצנזיה קטנה של סופר עברי רפרזנטאטיבי (פ. סמולנסקי) בענין מחזה לא נחשב, מעשה מושך עט בעלמא. ברצנזיה נדרש מחבר המחזה לגנאי, על שום שלא עשאו יפה להצגה. ודאי שהמבקר ידע, כי מחבר-המחזה יכול היה לטעון על דרך ההגיון, כי מחזה בלשונו בימים ההם כל תקותו עיני הקהל ולא אזניו, כי במציאות שבה אין הלשון לשון דיבור חי אין סיכוי לבימה של ממש, אשר מעליה ישמעו מחזותיה. המבקר ידע טענה זאת וכזאת, אך דרישתו, ולא בלבד מתוך חוקתה הפנימית של היצירה, היתה, בערך, כך: אתה, הסופר הכותב בלשונו, בבואך לכתוב מחזה, עליך לכתוב אותו כאילו היתה לנו בימה וקהלה, באילו בין היום למחר הוא עתיד לעלות על

הקרשים. ובעצם, אין הערת ביקורת זאת אלא כממשיכה את קו התביעה, שנתבע הסופר שכתב בלשוננו: כל שאתה כותב אתה חייב לכתובו כדרך סופר הכותב מתוך מציאות-לשון תקינה ובשביל מציאות-לשון תקינה. מובן, הסופר בן-עמנו, שרצה לראות בין היום למחר את המחזה שלו על הבימה, כתבו שלא בלשוננו, כתבו בין בלשון-חוץ בין בלשון-בית, אבל גם הוא לא היה אלא כממשיך קו-ההיתר, שלמדו ולימדו חבריו: כל שאתה כותב אתה רשאי לכתוב בלשון שיש לה מציאות חיה והיא לשון סביבתך, היא-היא לשונך. ובתוך המציאות, רבת הפיתויים הזאת, עמדו נאמני לשוננו וספרותה ועשו בה, כאילו חלל חייה על דרך הטבע, גם מבלי שינחשו, לפחות בתחום תודעתם, כי ספרותם סופה נועדת לה מציאות כזאת. היש בידינו להעריך נאמנה סיעת הסופרים האלה, שעדרו במערכה ללא תנחום, וללא השליה; והיש ברשותנו, בבואנו לשקול ולמדוד פעלם. שלא לומר חומרת עמידתם?

אך הערכתנו זאת, אפילו תהא נוטה להערצה מופלגת, הרי גם בפסגת-התלהבותה לא תוכל שלא להבליע אנחה כבדה: כמה שכולנו בדרך-המעקשים הזאת של דורות האחרונים, כמה כוחות שהיו עשויים להיות לנו לברכה הלכו לחרוש ולהזריע שדות לא לנו. כי ייתלו יחיד או קבוצת יחידים קטנה ממחצבת עמם ולשונה וילכו לעם אחר ולשוננו להיות בבוני ספרותו — כבר היתה כזאת לעולמים. עם גדול ובן חורין אין התלישה הזאת עושה בו רושם גדול ופעמים יש במעבר כזה בין עם לעם וספרות לספרות תשורה כלאחר יד (שאמיסו): עם משועבד תלישה כזאת עושה בו רושם, ביחוד אם פירושה מתת-כשרון לספרותו של המשעבד, לא כל שכן אם ספרותו של אותו עם משועבד אין בו כדי כשרון כזה בדורו (גוגול). אבל עם מפוזר ומפורד הנותן ממיטב-כוחותיו לספרות לא-לו וכשרונותיו זריים על פני גויים ולשונות — הלא מוסר אלוהים הוא ותוכחה רבה, כפי שהמשורר הגדיר את הטראגדיה הזאת בשירו הנאדר, המראה לנו דורות אחרונים שופכים רוחם על כל שיש נכר, משקעים נפשם בחיק אבו זרה ואת אשר יגדל מבניהם נשר ועשה כנף הם משלחים מקנם לנצח. והטראגדיה הזאת אינה נגרעת גם אם אחרי התוכחה הלוהטת בא החשבון הצונן לאמור: הנשרים קשתה עליהם העפיה בחלל-אוויר מדומה, חלל נשימתם של סופרי-שפת-עבר, וינוודו על הררי אחרים ולמרבה עצבוננו מתאכזר לנו אותו חשבון מפוכח ואפשר עיקר-התאכזרותו באותה הכרה, הנשמעת מתוך אמירה שנביאנה בזה בשם אומרה (ש"י עגנון): בנוהג שבעולם, עם ועם, משעולה בו איש צמא-הרפתקה, בין אם רוח-העפלתו גדולה בין אם רוח-העפלתו קטנה, הרי לרוב הוא מוצא בעמו תחום להפעיל, אם לחיוב ואם לשלילה, את כוחו וכשרונו וסגולותיו. מה שאין כן ישראל — צמא-ההרפתקה בו אם רוח העפלתו גדולה, לא היה לו מה שיעשה בתוך המציאות היהודית והוא הולך למציאות אחרת ועושה בה וצמאו בא על סיפוקו במבצעים גדולים ומרעישים; אם רוח העפלתו קטנה הרי הוא נשאר בתוך המציאות היהודית ופועל בתוכה ושיעור פעולתו מועט משלהם, אלא ראשון מפעלו סופו בטל ומבוטל, ואחרון מפעלו ערכו קיים ועומד; ראשון אפיזודה חולפת בתולדות עם אחר, אחרון פוזיציה יציבה בתולדות. עמו.

אמירה זו; שניתנה לה גם דוגמה באיזור זמנים אחד (היהודי זיס, יעקב פראנק, הבעש"ט) אפשר לנו להמשיך את קו-ההארה שבה עד עצם ימינו, שבהם אנחנו מתחילים לברוא לעצמנו מציאות, שיהיה בה חלל עפיה לכל עופות-הסגולה, למן הנשר עד האנקור. ובדומה לאמירה זו שנביאנה גם היא בשם אומרה (מתתיהו מיזיש): חברי הציונים מבקשים ממני, כי אבוא לאסיפותיהם ואני הייתי רוצה ללכת לאסיפה של בני-עמנו המבוללים ולרכוש אותם לציונות, שהרי עיניכם הרואות, כי הם הם שטבוע בהם החותם העז ביותר של כוחנו הגזעי גם בפרצופות גם בתכונות, ומשום כוחם זה, שביקש שדה-חיות לעצמו, הלכו אל בין הגויים ובזכותו הם מקיימים את עצמם ביניהם ואף מרכיבים עצמם אלופים להם. — האמירה האחת והאמירה האחרת נשמעות כדבר בדיחה, אך זו בדיחה מיוחדת, התופסת בחידודה את מציאותם של דורותינו האחרונים בתקופה שבין גיטו לגיטו. כמוכן, לא בלבד מבחינת לשוננו וספרותה, אך גם מבחינתה, ואולי ביחוד מבחינתה, היתה אותה מציאות כזאת, כי רק מי שהיה בו איזה כוח להשהות בקרבו את היצר, שהוא דוקא מיצרי גזענו המובהקים, יצר הפעילות הישירה, ויכול היה להזיר עצמו ממנה ולעבוד במציאות מדומה, מבלי שיוכל לנחש, ואפילו במעומעם, כי סופה לשל מציאות מדומה זו להיות מציאות משית, הוא-הוא שיכול היה לעמוד בפני פיתויי-חוץ ופיתויי-בית ולהתייחד עם אבן קטנה זו אשר מאסו טובי-בנים ולסתתה עד היותה כהיותה היום לעינינו — ראש-פינה. אכן, נדרש כמין קהיון, שמקורו בתוך אינסטינקט עמוק, קהיון לגבי הרגע, השעה, הסביבה, כדי להיות זרע-העתידות.

פרק שלישי: מסכת-כלים

כבר שמענו. כי המבקש לבוא בסודה של ספרותנו בדורות האחרונים וסודותיה אי אפשר לו כי יצא ידי חובת חיקורו, אם יראנה בדולה ולא יתחקה על המעגל הרחב, מעגלה של הספרות הישראלית רבת הלשונות. נתינת דעת זו פירושה חובת בחינה כפולה — בחינת הספרות העברית מצד מקומה בתוך הספרות הישראלית ומצד יחסיה לגבי הספרות הישראלית. בחינה זו חשובה ביחוד בנקודת השוני המכרעת שבין חלקי הספרות הישראלית - נקודת הלשונות. כתיב: נקודה, קרי: מסכת, ועיקרה המשולש הגדול: מקרא (עברית), תרגום (אידיש), לעז. אנו יודעים כי המשולש הזה פתוח לערעור: האם אנו רשאים לבקש יסודות יהודים בספרות-הלעז הזאת. לא בלבד בתחום כוונתה, עניבה ושרותה, אלא גם בתחום לשונה. גדול כוחו של ערעור זה, אך ככל שאנו מוסיפים לעיין, כוחו זה מתקפח והולך; כי אמנם המבקש לעמוד על היסודות היהודיים בין גלויים בין נסתרים, בין מכוונים בין שאינם מכוונים, בספרות הלעז של ישראל מוצא גילומם גם בעצם לשונם. ולא זו בלבד, אלא יותר משאנו עשויים לגלות יסודות כאלה בכתביהם של מי שלשון הלעז היתה להם כלי-תיווך לבני עמם ואמונתם, אנו עשויים לגלותו בכתביהם של מי שלשון הלעז היתה להם כלי-מזיגה בבני עם-נכר, שביקשו להטמע ואף נטמעו בתוכו. לאמור:

מי שכתב, למשל, גרמנית בביל יהודים ולצרכם בלבד, — היסוד היהודי שבלשוננו הוא רפוי יותר: מי שכתב כמותו גרמנית אך

לגויים — היסוד היהודי שבלשונו עז יותר. מעט ביאור להופעה זאת כבר ניתן לנו בנסיונו לקבוע טיפולוגיה שעל פיה הבחנו בין מי שהלך ללשון הגויים כלשון-נכר ובין מי שהלך ללשון הגויים כלשון-לעז. אבל מי שהעמיק בסוגיה זו (מ. קלאר) מסייע בידינו לעמוד על טיבו של החזיון הנראה תחילה מוזר ביותר. כי הוא ניסה לבחון דורות הסופרים של בני עמנו כתבי גרמנית ובחינתו העלתה לו, כי ראשוניהם (דוגמה ראשה, כמובן, מנדלסון) אין להבחין בין לשונם שלהם ושל בני דורם וסביבתם, הסופרים הגרמנים שאינם מישראל. מה שאין כן דורות שלאחריהם — כל מה שאנו מרחיקים יותר (ברנה, היינה) אנו מבחינים בסופר הגרמני ממוצא ישראלי איזה שוני, איזה ייחוד, ובדיקתו מעמידתם כיסודות-גזעם, וכשאנו מגיעים לאחרוניהם מנצנצות לפנינו דוגמאות, שהשוני הזה מגיע, אם כי ברוב פיתולים, לידי פסגתו (קר). הבדיקה של הספציפיקה בלשונם וסגנונם מחייבת טירחה מיוחדת, שאינה מכלל-דיונונו עתה, ואנו דיינו בהערה כוללת: אם ניטול, למשל, חטיבת כתיבה של מנדלסון מזה וחטיבת כתיבה של ברנה מזה ונבחנום, הרי נמצא בחטיבה האחרונה מה שלא מצאנו בחטיבה הראשונה — נמצא אפוא לשון המצוינת במזג מיוחד, בחריפות מיוחדת, בחידוד מיוחד ובדומה במיני תכונות. ששרשם הוא במוצאם מישראל. ויתירה מזו, כל מה שתהליך הטמיעה בלשון הנכר ומציאות הנכר גובר והולך, כל שהחזירה לתוך חייו, תרבותו של עם-הנכר גוברת והולכת, כן גם אותו היסוד היהודי, גובר והולך, וביטוייו היהודיים המיוחדים כאילו מתלשמים והולכים, משתחזים והולכים, עד שדיינו בהצצה בחטיבת-כתב קטנה, כדי לפסוק: אין זאת בלתי אם מלאכת-סופר הוא שמוצאו מישראל. דומה, יסוד המורשת שנדחף דרך שער-הבית הפתוח של התודעה פרץ לתוך אשנב-מרתפו הסתום שמתחתיה. משל אש שנבלם אפיק בערתה מערימה על בולמה ושללהבתה המעוותת מעצימה והולכת. והרי מערכת התכונות המיוחדות הזאת על ביטוייה בלשון וסגנונה קובעת את הסופרים האלה כסיעה מיוחדת לעצמה, ולפי שהם נקבעים כסיעה על שום ייחודם ביסוד, הבא ממורשתם שביקשו להחליץ ממנה, הרי הטמיעה כבטלה ומבוטלת.

הדיאלקטיקה הזאת מחדדת את הבעייה, מה עלינו לשייך לספרות הישראלית, והיא מרחיבה את גבוליה, ואמנם בימינו כשאנו מבקשים ללכד את נפוצותינו בלשונות נכר אנו פועלים על פי הרחבה זו (ראה תכנית "לגבולם"), אך לענינו נאמר, כי דיאלקטיקה זאת מבררת לנו את עוצם הסכנה של לשון-הלעז — עצם האפשרות, שהיהודי יכול להשיח את עצמו בלשון-לעז, ויהי גם על דרך ערמה, היתה סכנה עצומה ללשונונו. ביחוד שדרכי-הערמה — כנראה, שכנים קרובים של ערמת התבונה — היו מרובים ביותר. אם נבדוק ביצירי ספרות אלה בתקופה האסימיליטורית, בין דוגמה של כובד משקל (ברנה) בין דוגמה של קלישות משקל (מ. ג. ספיר), הרי דומה עלינו. כי סופרים אלה מגלים בלשון-גויים לא בלבד תכונות-יסוד של יהודים אלא גם גילויי-לואי שלהם, וכמעט שאנו מתפתים לומר, שסופרים אלה הבליעו בלשון-לעז וסגנונה אפילו את נענועי-המימיקה והגיסטיקולציה שלנו, והם עומדים לפנינו כמי שהגניבו את עצמם במחוכם לתוך הלשון הזרה. ואם נבדוק ביצירי-ספרות בתקופה מאוחרת יותר, שדורות של השתתפות יהודים בספרות של אחרים עשאו כביכול כאינטגראל בה, נמצא גם בה כהופעה הזאת (קראוס), ואם נרחיק לתקופה האחרונה הפוסט-אסימיליטורית נראה, כי בה דוקא הבשילו בתחומה של ספרות-נכר גילויים גדולים של מהות יהודית, מהם שספרותנו העברית לא ידעה כמותם לעומק (קאפקא). וכן הכרת הדיאלקטיקה המופלאה הזאת מבררת לנו, עד כמה לשון-הנכר היתה הסכנה הגדולה ללשונונו, מהיותה לא בלבד דוחקת אותה במישרין אלא גם מיתרת אותה בעקיפין, וכביכול מיתרת אותה מבחינה יהודית.

ואם במערב אירופה עמדה לה ללשונונו תחרותה הקשה של הלשון השכנה האויבת, הרי במזרח של אירופה עמדה לה ללשונונו וספרותה תחרותה הכבדה של הלשון האחות היריבה. כבר רמזנו על התפיסה, המבדילה בין לשון הנצח (עברית) ובין לשון הזמן (אידיש, לאדינו וכו') ואנו מסתייעים במי שהאיר את הפרשה הזאת בברק-הגיונו (ח. ג. ביאליק) והסביר לנו, כי לשונות-גולה נולדו לא בלבד מתוך הכרח הזמנים אלא גם מתוך תחושת-העתידות. אילו — מלמדתנו הסברה זאת — בני-עמנו היו עושים את לשוננו העברית כלשונו של כל מערכת-החיים על מלוא צרכיה, הרי מכוח פיזורנו ולחצו (לא ברור מה חסר בצילום) היתה, במרוצת-הדורות ותחתיתיהם, ללשונונו מתפצלת לכמה לשונות עבריות, האחת שהיתה נספגת מספירת הלשונונות הגרמניות, האחת שהיתה נספגת מספירת הלשונונות הרומאניות, האחת שהיתה נספגת מספירת הלשונונות הסלבויות וכדומה. אולם משנתייחדה הלשון העברית כלשון צרכיהם המשותפים של כל פיזורי-האומה וניתנו עזר כנגדה לשונות אחת לצרכיה של גולה אחת, אם גדולה אם קטנה, הרי לשונות אלה כאילו הטילו על עצמן את תפקיד העמידה בפני ספירות-ההשפעה של לשונות-הסביבה. אין צריך גייעה גדולה כדי להראות, כי לפי יחסה של האומה ללשונונה מזה וללשונוניה מזה, הרי הסברה זו יש לה על מה שתסמוך — כי אמנם האומה, כשם שראתה את אחרית גורלה כראשיתה, כך גם אחרית לשונה כראשיתה וענין ושבנו בנים לגבולם נכלל בו ממילא ענין ושבנו בנים ללשונו.

אולם דוקא בדורות האחרונים, שבהם נתגלתה בלשונונו המגמה, אם לא בחיים הרי בספרות, להיות כלשון המבטאה את כל הצרכים, נחשפה סכנת-התחרות הגדולה של יריבתה. שהרי לשון אידיש היה בה מה שלא היה ללשונונו — היא לשון דיבור חיה, שנקלט בה גם ממהותנו על יסודה ועל גלגוליה, תכונות-קבע והרגלי-עראי שלנו, וכל עצמה יצירת-הגניוס שלנו, שכולה שחוק פלאים. ואם לא קלה היתה עצם עמידתה של לשוננו, שהיא היתה כלשון מליצות כתובות, בפני הלשון הזאת, שהיתה כלשון ניבים מדוברים, הרי הקושי גבר, משנערה לשון הזמן לרשת את לשון הנצח ולבוא תחתיה. והתנערותה זאת באה גם ביצירה (ספרות אידיש מודרנית) גם באידאולוגיה (ועידת צ'רנוביץ, הפוליטיקה הלשונית של "בונד", היבסקציה וכו'). עלינו לזכור תמיד גודל-חיותה של לשון אידיש, שהיא בכלל הלשונונות שבהן המלה כמעט שקיפחה משקלה המיוחד והוא ניתן לניב בצירוף למימרה. מי שטרח באידיומטיקה שלה, יודע כי נסיוני אגירתה (ברנשטיין-זגל וכדומה) אינם כוללים אלא ופירורי-פירוריה, כשם שהוא יודע שחלקה הגדול, ואולי רובה, של סגולתה זו, לא הגיע לספרות, ואפילו שיאיה (שלום עליכם) לא הדביקו שפעתה של הלשון המדוברת. ואין הכוונה לאידיומטיקה לגילוייה הרגיונליים אלא לגילוייה, שמרחבם הגיאוגרפי גדול בערך, ממולדבה עד זאמוט. וכן

עלינו לזכור כי לשון אידיש היא לשון דיבור מובהקת, במידה שמשמעות ניבית תלויה בנעימה, בג'סטה והמבחיין בסגולתה זו יודע, כי חלקה הגדול ואולי רובה לא הגיע לספרות, ואפילו שיאה (מנדלי) לא הדביקו שפעתה של הלשון המדוברת. כללו שלדבר: חיות רוהטת זאת, על אוצרה הבלום היא גדולה כל כך, שהספרות ששאבה ושואבת מתוכה מלוא-חפניים היא כבואה כהה של אספקלריה מאירה. וכנגד בת-תחרות זו עמדה לשוננו והאוצר שבידה לא דיבור-חיים אלא דבר-ספר.

ראינו צד שוה בשתי בנות-התחרות, הלשון האויבת מזה והלשון היריבה מזה, — שתיהן היו לה ללשוננו סכנה. אך עלינו לראות, גם צד שוה אחר: הן היו ללשוננו גם דרבן. סכנה, — משום שהפקיעו שטחים, קיבוצים, יוצרים מרשותה; דרבן — משום שהיו כאמת-מדה נסתרת לנאמני-לשוננו וספרותה. הדברים האלה אמורים לא בלבד בזרם הנמשך מן ההשכלה, הם אמורים גם בזרמים האחרים. מובן, כי לאחר שחקר הספרות החדשה יתקן את המעוות וישלב לתוכו את חקירת ספרותם של הזרמים האלה ויבדוק את הספרות הזאת מבחינת לשונה, ערכיה ודרכיה, נדע בבירור ובפירוט, כיצד נשתקפה הבעייה הזאת בספרות החסידות ומה היו פתרוניה. כנודע. היתה החסידות תנועה שהשיחה את עצמה במידה מרובה ואפילו מכרעת, בדיבור, בסיפור-מעשה, בשיחה, במימרה. לשון-דיבורה ממש לא כעדותה שבעל-פה היא (סיפורים המהלכים בין חסידים) יְדוּתה שבכתב (סיפורים שנדפסו בקבצים שונים), ואם יש את נפשנו לעשות ריקונסטרוקציה של העדות הראשונה על פי העדות האחרונה, עומדים לרשותנו שני כלי-עזר. כלי העזר האחד הם אותם כתבי-השיחה והסיפור שנדפסו; כלי-העזר האחר הם כתבי יריביה, המשכילים, שנדפסו גם הם והעשויים לצרכי סאטירה וביקורת על דרך הפארודיה של כתביה. הצד השוה בין כלי-העזר האחד שהוא כאספקלריה-לתומה, ובין כלי-העזר האחר שהוא כאספקלריה עקומה, הוא בלשון, שבה ניכרת ההתנגחות של היסוד הבא מן החיים (אידיש) והוא פה בחינת-מקור, ושל היסוד הבא מן הספר (עברית) והוא פה בחינת-תרגום. והעיקר: לשון-החיים מספיקה פה את לשון-הספר במידה, שפעמים הרבה אנו יכולים לקרוא מתוך הנוסח העברי את מקורו האידי כדיוקן, לרבות סדר הסינטאקס וברירת המילים. מובן, כי בעדותם של יריבי החסידות, מעשי-הפארודיה של המשכילים, נדרשת התכונה הזאת לגנאי, ועל כן היא נבלטת דרך גזומה, שכך שורת הקאריקטורה נותנת. אבל דוקא הגזומה הזאת מראה לנו ביתר בירור את עצם-המגמה שבספרות החסידות, שהיא היתה מחוייבת בה כתנועת-שיחה חיה — הלא היא המגמה לדבר בלשון חיה. נמצא מגמת-היסוד של ספרות המשכילים כמגמת-היסוד של ספרות שנואיהם החסידים, אלא שדרכיה שונים היו — המשכילים טרחו על תקנת לשוננו להיותה כלי קיבול למלוא-צרכי-ההבעה החיה בדרך שדחסו את תכנם בדפוסי-לשון ראשונים (מליצה); החסידים טרחו על תקנת לשוננו להיותה כלי-קיבול למלוא-צרכי-ההבעה החיה בדרך שפוגגו את תכנם בדפוסי-לשון אחרונים (אידיום). אלה ואלה לא נמלטו מסתירה מוכרחת: חסידים — העניו, שהיה להם עיקר, פגם לשונם; משכילים — הלשון, שהיתה להם עיקר, פגמה תכנם. ספרות-זמננו, כשם שירשה את שני הזרמים האלה על רוחם ירשה גם את מגמתם כפולת-הדרכים בלשון, והיא שידעה להתגבר בשלימות על סתירתה.

ואם נרצה להבין את הסתירה הזאת עלינו לראותה כפי שהיא מתגלית בשתי לשונות הנלחמות בנפשו ועל נפשו של סופר אחד. אם נרצה לראות את הסתירה הזאת באישיות שעמדה, בראשיתה של ההשכלה, בקו-המתיחות היוצרת של שתי הלשונות — הלשון העברית מזה והלשון הלועזית מזה — הרי מי לנו גדול ממנדלסון; שדיה הצצה בחטיבה שלו בשפת-עבר ובלשון-לעז להראותנו, כי לא הרי לשונה של זו על ערכה ודרגתה כהרי לשונה של זו על ערכה ודרגתה. המרחק שבין לשונו העברית ולשונו הגרמנית בולט מאליו ובדרך-בדיחה ניתן לומר: אילו מנדלסון ביקש להגיע בלשונו לאותה קלות וגמישות, שהגיע אליה בלשון אשכנז, צריך היה להיות נכד של עצמו. פיסקה קטנה שלו עצמו מלמדתנו, עד כמה הורגשה לו הסתירה הזאת — הוא כתבה כתובה לשאלה, על שום מה לא כתב חיבור נחשב בלשונו והיא פיסקה רבת-משמעות: כי בהשתנות הלשון ישנתה הענין. עד כמה פיסקה זו קיימה את עצמה נלמד מדוגמה קטנה: היה מי שניסה (אחד-העם) להשיב מחכמינו כותבי-לועזית ללשונו וקרא למי שכתב בשתי הלשונות כאחת (דוד קויפמן) והנה נתגלה, כי אותו חכם שכתבתו בלעז היתה כהליכה חננית ואלגאנטית, כתיבתו בלשונו היתה כהליכה על גבי כלונסאות. לפנינו חזיון של חיי שתי לשונות בנפשו של סופר אחד, וכל אחת ואחת היא בו בדרגת-התפתחות אחרת, והוא חזיון מצוי לא בלבד במערב אירופה אלא גם במזרח (אליעזר לאדיר בעל השירה הקלילה בגרמנית והשירה המשורבבת בלשונו). אולם מלוא גילוייה של הסתירה הזאת אנו מוצאים בסופרים, שעמדו בקו-המתיחות היוצרת של שתי הלשונות — הלשון העברית מזה ולשון האידיש מזה — ונתקיימה בהם בתכלית-חריפות אותה האמירה: כי בהשתנות הלשון משתנה הענין. ביטול-המרחק בין הענין והלשון, כבר ראינו דוגמת נסיונו בספרות החסידות (גם במסירת השיחה כהויתה, גם בשיבוץם של פלפלי-אידיש כלשונה), ומה שהיא עשתה שלא במתכוון, עשתה ספרות-ההשכלה במתכוון בכתבי-הפלסטר. ביחוד בפארודיה. פארודיה כזאת שנשמרה לנו בשתי הלשונות (מגלה טמירין) מניחה בידינו לעמוד בפירוט יתר על הדרך הזאת, שבה מתבטל המרחק בין הענין והלשון באופן שלשונו מותרת על חוקיה וכלליה (סינטאקס, צירופים) ומקבלת מרותה של הלשון היריבה. הדרך הזאת של הרב (פרל) תתבלט לעינינו, אם נשוה אותה לנסיונו של התלמיד (ולוולה זבארז'ר), אשר המשיך קו-הפארודיה כמתכונת-פזמוני-עם, שנתנם לנו בכפל-לשון דף כנגד דף. בודאי היתה כונתו, אם גלויה ואם עלומה, לקיים בשתי הלשונות חיוניות עממית, אך, למעשה הרי מבחינה זו — כהישגו בנוסח-אידיש כן כשלונו בנוסח-עברית. ואפשר, כי ההשכלה בחלקתה המיוחדת הזאת, חלקת ביקורת החסידות על ידי שאילה פארודיסטית מתכניה וצורתה נתעוררה במיוחד על המרחק שבין הלשון והענין, והתעוררות זאת, בין מודעת ובין מוחשת בלבד, גם היא מכלל הגורמים שדחפו את סופרי ההשכלה, וביחוד את הסופרים שלאחריה לבקש ביטולו של המרחק הזה. כי עצם הזדקקותם היוצרת של המשכילים ללשון המדוברת (אידיש) העירתם על המרחק והוא ועוררתם להתגבר עליו בדרך אחרת. ומן החובה שנזכיר לעצמנו, כי מופת-ההתגברות ניתן לנו עוד בראשיתה של ההשכלה, ואם כי נסיונו נשתקעו, הרי היו כאותם מי מעין המחלחלים במעמקים וחותרים בהם, עד שהם פורצים בעוז מכולל. הכוונה היא לאותה אישיות, שהיתה חולית-חיבור ממש בין מערב ומזרח, תלמידם של משכילי ברלין ורבם של משכילי גליציה, פודוליה, ליטא. הוא (מנדל לפין) איש אשכולות, במעלה ההשכלה של תקופתו, מורה לבני אריסטוקראטיה של אחרים (בית הדוכס טשארטוריקסי), בנה בנין אב כפול

— מכאן, במעשה-התרגום שלו ללשון הנכתבת (עברית) נמצאה לו הדרך להקטין במכריע את המרחק שבין הענין והלשון על ידי שהתיר לשוננו מכבלי-עיוגנה לרובדי-המקרא והרחיבה על רובדי-ספרות מאוחרים, לשון החכמים; במעשה-התרגום שלו לשון המדוברת נמצאה לו הדרך להקטין במכריע את המרחק שבין הלשון, שהיא לשון-עם בדרגת-פשיטותה ובין הענין שהוא ענין-ספרות בעילוי (משלי, קהלת, איכה), וכאן וכאן נתן דבר-חמדה בדקדוק ואיזונו. תרגומו ללשוננו מתפרד לשני ראשים — תרגום מלשון לועז ללשוננו (טיסו, קאמפה), ופירושו הוא התמודדות-כוחה של לשוננו עם לשון-נכר ועולמה; תרגום מלשוננו ללשוננו (מורה נבוכים לרמב"ם) ופירושו היא החלפת נוסח כבד, משורבב, קלוט רישומי-חוץ (לשון תיבנית) בנוסח קל, גמיש, ספוג רישומי-בית (לשון חכמים). הספק, אם תרגומו זה מיותר באמת את קודמו בעינו עומד, אבל לנו חשובה העובדה, כי מגמתו הלשונית באה כאן על מילואה. והאומר מלאכת-סגנון, ראוי שיתן דעתו על חשיבותה של סטיליזציה בספרות התקופה, וביחוד על הכמיהה שבה להגיע למדרגה, שתהא נחשבת מקור של דור ראשון הראוי להיות מופת לדור אחרון. וכן ראוי לשים לב לאידיאל של הסטיליזציה אצלנו, שתחילה הוא בלשון המקרא (יצחק סטנוב) ועתה הוא בלשון שלאחריה (לפין), ובדומה לכך שוני האידיאלים של הסטיליזציה בספרות אירופה, אם מתכונת-קלאסיקה, אם מתכונת-ימי הביניים (פרשת אוסיאן).

אך אם נשוב לשני מפעלות-התרגום שלפנינו וראינו כי המתרגם כדרכו בלשון המדוברת — לתת כתבי-קודש לפי-העם בלשון שקיבלה מפי-העם, כן דרכו בלשון הנכתבת — לתת כתבי-דעת בשכתב-לשון מאוחרת, שבה נשמרה חיות של לשון-דיבור או, לפחות, אחרית פירכוסיה. בודאי שאין אנו שוכחים, על שום מה עשה מפעלו הכפול הזה; כלומר אין אנו שוכחים, איך נראתה בעיני מלאכתו ואיך נתבאר לו גורמיה, אבל כבר למדנו להבדיל בין נימוקי-מעשים ומקורם העמוק מהם. אכן, לפי הנימוקים לא נתכוון המתרגם, הרי בתרגומו ללשון הנכתבת כהרי בתרגומו ללשון המדוברת, אלא להשכיל את העם, אבל לפי מקור עשייתו הרי כוונתו העלומה עמוקה יותר וגם הישגה עמוק יותר. כוונתו זאת עשאתו מחלוצי המהפכה הכפולה — במה שנטל את הלשון הנכתבת והרחיבה על לשון חכמים וסייע לה ללשון-הספר להיותה לשון חיה, יותר מכפי שהיתה עשויה בהיותה מסוגרת במצרי המקרא ומליצותיו; במה שנטל את הלשון המדוברת וניסה למצות מתוכה את כושר הקליטה של יצירי ספרות קלאסית (חלקי תנ"ך), סייע לה ללשון-החיים להיות לשון-הספר. כמובן, כי כאן וכאן הכריעו סגולותיו ועיקרם הרגשת סגנון עמוקה וסגולת עיצובה כחטיבת אמנות מושלמת. כללו של דבר: צירופה של תאות-החיות ותאות-האמנות הוא שהבשיל את מפעלו הכפול של לפין, שלא נמצא לו המשך גלוי, אך המשכו הסמוי הוא מפעלו של מנדלי, שגם הוא עשה כאותה מהפכה בדרגה גבוהה יותר — לא במעשה תרגום על דרך סגנון אלא במעשה יצירה על דרך סגנון. יהא זה תפקיד נאה לבדוק, כיצד בשניהם פעלה המתיחות של שתי הלשוניות, כלומר איך החיות של הלשון המדוברת הניעתם להעניק כמידתה ללשון הנכתבת ואיך נמצאה להם הדרך לכך בהרחבתה וגימושה של לשוננו על ידי סגנונות ואוצרות מילים וניבים מאוחרים יותר (משנה, מדרש). אולם אם לבדיקה, הרי ראוי לך עצם ההנחה על המשך הסמוי, שהוא אך לכאורה המשך סמוי, ובאמת הוא המשך גיניטי ממש (תחנת החיבור: ז'יטומיר שאישי-טארנופול גילגלו אליה את מסורת לפין). הערכת מפעלם של שני האישים תבליט גם את הצד השווה שבהם — היותם מתרגמים גדולים, שמתוך יסוד-נפשם ביקשו ומתוך סגולות-רוחם מצאו את השלימות והמלאות (אדאקואטיביות) וכך התגברו על המרחק בין הענין והלשון. הלא הוא המרחק, שאנו מוצאים אותו ביחוד בבוני-הסיפור שלנו, שקדמו למפנה המנדלאי, וכוונתנו לשלישייה הנודעת (מאפו, סמולנסקין, ר"א ברוידס). אם נאמר להביא דוגמאות למרחק הזה ולבדוק את שתי קצות השלישייה — הרי הראשון (מאפו) התואם בין לשון וענין העומד לו ברומן התולדי (אהבת-ציון, אשמת-שומרון), משום שלשונו כלשון התקופה המתוארת, אינו עומד לו ברומן ההווי (עייט צבוע) שאין לשונו כלשון התקופה המתוארת, ושעל-כן נמצא בו מעט פסיפס של לשון מאוחרת (ניבי חז"ל), וספק, אם מעט הפסיפס מרמז על מכונת הדרך וניחוש המוצא. אחרון (ברוידס) דריינו אם נטול חטיבה עברית שלו, דבר-רומן (הדת והחיים, שתי הקצוות) שבהם ניתן המכסימום שהוא באפשר בספור רחב שבימת-ענינו קרובה ביותר ומתכונת-לשונו רחוקה ביותר ונקביל אותה לחטיבה אידית שלו, דבר-מהתלה (הפורעניות או מעשה הרב מפומפיאן וכו') הרי נראה מיד, כמה הפסידה חיות-ביטויו בלשונו מהיותה בעיקרה שפת מקרא. הפסד זה ניכר ביחוד בתחומי של ההומור — מי שטרח על אגירתם של ניצוצי ההומור יודע גודל כוחם של סופרי ההשכלה באניקדוטה שבעל פה והוא מתקשה למצוא קירובה בדבריהם שבכתב. שפת המקרא, אחת מתכונותיה הגדולות הוא הפתוס ששערו הישר פתוח בפני התוכחה העוקצת (הסטירה של ארטור) ושערו העקום פלוש לפני הלגלוג המדגדג (הגרוטסקה של ברנדשטטר) — אך הוא נעול בפני ההומור לאמתו, ביחוד הומור מיסודו של העם ואיש העם. שעל כן לא יפלא, כי שר-ההומור של התקופה (שלום עליכם), שביקש תחילה להשיח שחוקו בלשונו הניחה, משנתגלתה לו, בשל תכונתה המצמצמת, כמיטת סדום וגילגל בהומור-העם בלשונו המדוברת, ומיטב חלומו לראות את עצמו בשלימות בלשונו נתקיים בידי מי שנסמך על המיפנה הגדול של תמורת הנוסח (נוסח מנדלי) והמשיכו בתוספת כיבושיהם של ממשיכי הנוסח ומגווינו שגם הוא עצמו נמנה עמהם (י. ד. ברקוביץ). וזאת עלינו לזכור תמיד, כי מחולל המיפנה, בעל הנוסח, נמצא תחילה גם הוא בתחומה של שלישיית המספרים הראשונים ודרכה ואם הדרך בין תקופת-ראשיתו בלשונו ופריה הבולט בסיפור (האבות והבנים) ובין תקופת אחריתו בלשונו ופריה הבולט משכבות והבנים) ובין תקופת אחריתו בלשונו ופריה הבולט בסיפור (שלושת הכרכים) נראית בקפיצה בין נוסח לנוסח, הרי ראייה מוטעית היא, כי באמת התפתחות היא, אלא ששלב-הביניים בין תקופה לתקופה היא יצירתו באידיש. אין בידנו כל ודאות, אם מנדלי היה זוכה במיפנה, אילולא יצירתו באידיש — מתוכה, שהענין והלשון צמודים בה בדרך לשון חיה, הגיע, בתוקף ציווי השלימות הפנימית, פרי התחושה האמנותית שבו, ובהשפעת צינורי-סתר של האבטיפוס שלו (לפין) והמלחמה להרחבת הלשון (ישראל ראלל) לאשר הגיע.

ראינו את לשוננו עומדת במתיחות-התחרות בין לשון אויבת מחוץ ובין לשון יריבה מבית וכל אחת מהן יתרונה במה שהיתה שתולה ועומדת בתוך מציאות לשונית חיה, מה שאין כן לשוננו, שלא היו לה בתקופה ההיא אלא ארבע אמות של חיי-ספר. נאמני-לשונו היו בהם כאלה — ובמשך כשלושה דורות הם היו רבים, פעמים רבים מאוד, כמעט הרוב — שלשונו היתה להם כאחת

משתי לשונות יצירתם, ובקו כולל נוכל לאמר, כי במערב-אירופה (וכן במזרח במידה שנתמערב) היתה בת-הזוג לרוב הלשון האויבת מחוץ ובמזרח-אירופה היתה בת הזוג לרוב הלשון היריבה מבית. והללו, בין במזרח של אירופה בין במערבה, לא כמידת שימושם בלשוננו היתה מידת שימושם בלשון האחרת — לשוננו נחשבה להם, ואף היתה. יותר ויותר בחינת שבת; הלשון האחרת נחשבה להם, ואף היתה, יותר ויותר בחינת חול והפרופורציה של השימוש היתה ממש כבין שבת ושאר ימות החול. כשם שמצינו במערב-אירופה דוגמאות בתחום-החקר (גייגר) שהכתיבה כבלשון האחרת היתה להם קבע ובה היה הסופר מסיח את עצמו כהיסטוריון, כפובליציסט, כמטיף, כפולמסן, ואילו ההבעה בלשוננו היתה לו אפיזודה ואפילו מקרה וסופו של הסופר שכוחו בלשון האחרת כגובר והולך וכוחו בלשוננו כפוחת והולך, עד שהוא נפוג כליל מבחינה היצרית, כך אנו מוצאים במזרח-אירופה דוגמאות בתחום השירה (י. ל. פרץ), שלשוננו נדחקה מפני הלשון היריבה (אידיש) שהיא כובשת לעצמה מלוא-פצע-נפשו ויצירתו של הסופר, עד שכתבתו בלשוננו אינה לו אלא מזכרת-עבר. כי סופרי התקופה היא נדרוש נדרשו להכרעה, וכשם שמצינו במערב אירופה (ובמזרח במידה שנתמערב) מכריעים לצד הלשון האויבת, כך מצינו במזרח אירופה מכריעים לצד הלשון היריבה, ואף מגיעים לידי ייחודה כלשוננו הלאומית (יידישיסמוס). כדוגמה-שכנגד לשני הסוגים האלה הם הסופרים שנאמנו ללשוננו בלבד, אך כשלושה דורות היה הטיפוס המצוי הסופר כפול-הלשון, שכתב גם עברית גם אידיש, וראה כפילות-לשון זו גם כגורל גם כתעודה, והפרופורציה של השימוש והיצירה בכל לשון ולשון היתה שונה ביותר, ורק בדוגמאות מסוימות בחינת מאזנים מעוינות. החזיון הזה של כפילות-הלשון מחייב חקירה מדוקדקת, ושיטתם של חוקרי הספרות העברית, המשיירת יצירתם האידיית של הסופרים כפולי-הלשון מחוצה לגבולי דיונם הממצה, וכן שיטתם של חוקרי ספרות אידיש המשיירת את יצירתם העברית של הסופרים האלה מחוצה לגבולי דיונם הממצה, לא זו בלבד שהיא פוגמת בהערכה של הסופרים האלה, שאינה יכולה להיות שלמה אם לא נכלל בה דיוקן מלא של הסופר ולא נתבררה הזיקה ההדדית של שתי לשונות יצירתו, וסגולתם בכל אחת ואחת לפי צדיה השווים וצדיה השונים. שיטה זו אף גורעת מהבנה נכונה של התפתחות ספרותנו, שכפילות הלשון הזאת, על התנגשותה וציוני התנגשותה היא בה מכלל-ההשפעות החשובות ביותר. והרי חזיון נכבד הוא — סיעות סיעות של סופרים, בני כשלושה דורות, שימשו בשתי הלשונות וכל סופר וסופר נפשו ויכולתו היו כזירה, שעליה נלחם צמד-הלשונות וכל אחת משכנתו: כולך שלי, וכל אחת עמדה מלוא זינה בפני יריבתה רומים בדמים נגעו: דאבי מתירים ליטול כל סופר וסופר ולקיים בו בחינת גזורו ולשסעו לשתי הספרויות, מכלי לקיים את חובתנו המובנת מאליה, ועם זאת לא הובנה עדיין וממילא לא נמצא לה מבצע — לעשות חקר מיוחד. כולל ומפורט כאחת, שימצה את הבעיה הזאת על כל גילויי-התפתחותה והתפתחות-גילוייה. לפני היית חקר כזה, לפחות בצורת קורס משה בתולדות ספרותנו, בעיקר בשלושת הדורות האחרונים, לא נוכל להעלות בפרשה זו אלא רמזי השערה סתמיים ביותר, ביחוד בשאלה הגדולה האומרת: דרשוני. הלא היא השאלה: תחרות לשונות זו בנפשו של הסופר, בן הדורות ההם, מה היה רישומה, ליתרון ולמגרעת, לגבי לשוננו; כשהסופר הלך בדרך כפילות-הלשון וביחוד כשהסופר לא נזקק ביצירתו אלא ללשוננו בלבד. ואכן, אין בידנו אלא כעין רמז לתשובה, שגם הוא צריך בדיקה. הסופר. שעמד בתחרות הזאת ולא נענה לה בכפילות לשון אלא הזיר את עצמו ומנה ונאמן ללשוננו השיג, לגבי מי שהלך לכפילות הלשון גם פחות, גם יותר. פחות — לפי שלא עמד לרשות לשוננו מה שעומד לרשותה של לשון חיה; יותר — מתוך שהזיר את עצמו ממה שהציעה לפניו לשון חיה; כאילו הטיל על עצמו את הגזירה לחסן בתמצית-כוחו את לשוננו ולגבשה, באופן שתוכל לעמוד בפני פיתויי-האפשרויות ואפשרויות-הפיתוי של יריבתה. אם ביטול כדוגמה סופרים מסויימים שהיו עשויים להיות סופרי לועז (מ. ד. ברנדשטר, פרישמן) ונסה לשער מה היה בסופם, אילו לא הזירו עצמם מפיתויים אלה והיו באמת סופרי לועז, כמעט שאנו יכולים לומר בביטחה, כי היו אמנם נוספים שני סופרים יהודים לועזים חריפים, מחוכמים, מחודדים, אבל כל אחד מהם היה פחות, מכפי שנעשה בהיותו סופר עברי. ואם ניטול כדוגמה סופרים מסויימים שנעשו סופרי לועז (פרוג) ונסה לשער מה היה בסופם אילו הזירו את עצמם מפיתויי-לעז ונשארו סופרי-לשוננו, כמעט שאנו יכולים לומר בבטחה, כי כל אחד מהם היה יותר מכפי שנעשה בהיותו סופר לועזי. כי בשני סוגי הדוגמאות האלה לפנינו סופרים, שמכאן לא היו מעורים באמת בקרקעה של הלשון הלועזית ולשונם היתה ממילא על דרך הקליטה של שכבת הלעז העליונה, היא השכבה הליטרארית, ומכאן היו פטורים מאותם מאמצי הנפש, המחייבים מיצוי כוח היצירה כפי שמעמדה של לשוננו הטיל על סופרים כאלה. ואם נעבור מענין כפילות-הלשון האחת (לשוננו ואויבתה) לענין כפילות-הלשון האחרת (לשוננו ויריבתה), כלומר אם ניטול כדוגמה סופר עברי שנעשה סופר אידי ונסה לשער, מה היה בסופו אילו הזיר את עצמו מלשוננו היריבה ונאמן ללשוננו, הרי שלא נוכל לחזור במיכניות על התשובה הקודמת. כי כאן התחרות עמוקה יותר — הסופר היה מעורה בקרקע לשוננו המדוברת, והיא קרקע הווי דשנה ותוססת ויתרונה במה שהיתה במציאותו של חלק גדול באומה כלשון-חיים של ההווה, הכולל את העבר הקרוב והעתיד הקרוב, כשם שהיה מעורה בקרקע לשוננו הנכתבת, שהיא קרקע תולדות חסומה ומשומרת, ויתרונה במה שהיתה בתודעתה של כל האומה כלשון חיים של העבר והעתיד. ועם זאת נוכל במסוכם לומר, כי הסופר שעמד בו הכוח להזיר עצמו מכפילות-הלשון ולהאמן ללשוננו היה יותר, מכפי שהיה נעשה בלכתו ללשון האחרת. על כל פנים, אם אין הדבר בולט ברוכסי-הספרות הוא בולט בשיאה — אילו ביאליק התמיד לכתוב אידיש ודאי היה גדול משורריה, אבל הוא היה אז פחות מעצמו. מובן כי לא מעטים הם שמעברם ללשון מדוברת היה גורם להם, שיהיו יותר ממה שהיו, אבל גם אלה, אם בשל נאמנותם ללשוננו בלבד היו פחות ממה שהיו עשויים להיות כגילויים לעצמם, הרי היו הרבה כפוזיציות בדרך הנפתולים הקשה הזאת, גם כשלוונותיהם הם בסופם נצחונות, כי מתוך שנאמנו ללשוננו וסייעו לה ככוחם סייעו לגיניוס של האומה, שכלי-מבטאו מנצח עד נצח היא לשוננו.

מסכת כלים היתה, איפוא, מסכת גדולה ודורות סופרינו נתנו עליה מיטב-הלשד של רוחם ונפשם, ביחוד דור-שעל-המפתן — חיייהם וחיי-יצירתם עוד היו נתונים במציאות, שאין בה תנאי-נשימה נורמליים ללשוננו, אבל צרכם בלשון חיה היה שלם והעיקר: כגודל צרכם גודל-יכולתם. היתה זו יכולת נפלאה של דור-סופרים, שידע להעניק ללשוננו רוחב-הבעה ועומק ביטוי, כאילו כבר

היתה נטועה ועומדת במציאות נורמאלית של חיי-לשון ולשון-חיים, והרי אילולא אותה מציאות-שכאילו ספק אם היתה נוצרת מציאות-ממש וצבת בצבת עשויה. לכאורה נתמצתה כל השקעת הכוחות הכבירה הזאת ביצירת כלים בלבד, וכבר נעשתה כדעה מקובלת הסברה, שאילולא נתבע דור הסופרים להתאמצות מיוחדת זאת, והיה נשכר יותר. סברה זו, אם לפי נוסח-שבעל-פה (ש"י עגנון) ואם לפי נוסח-שבכתב (א. שטיינמן), ניתן לסכמה כך: אילולא נדרש הסופר העברי בדורות אחרונים לתת מרבית-כוחו לעצם החציבה של כלי הלשון וסיתותם, היתה מערכת יצירתו עשירה ומשופעת בהרבה, שכן רוב סגולותיו נתבזבו לאותה התעודה, לכאורה סברה היא, שיש לה על מה שתסמוך, ובאמת אין כטעותה. דוקא דור-הסופרים שנתן נפשו על מסכת-הלשון ומיצה את כל יכלתו להעלות מתוכה את האפשרויות המכסימאליות, עד כדי עמידה שלימה במבחן התחרות; דוקא דור זה מגלה את הסגולה הגדולה ביותר שמנו חכמים בסופר — התגלמות מלאה של האישיות בביטויה. כי לאחר נפתולי דורות ראשונים, שעשו את לשוננו בת-ביטוי לשירתו והגותו של בן-זמננו, שוב לא היתה תעודת-הלשון כיגיעה בעשיית כלים מיכנית אלא כטיפוח בצמיחת גידול אורגנית. התעודה המיוחדת הזאת, שהסופרים ההם נתבעו לקיימה, יצירת כלי הלשון, היתה לא יסוד מעכב אלא יסוד מסייע לכלל-כשרונם וגילוי; היא לא דלדלה את סגולתם אלא העשירתה, ולא עוד אלא עצם הלשון נעשה כלי-גילום מובהק של עצמיותם. כי אם נבדוק ביצירי הסופרים בני דור זה וסביביו נמצא, כי האינדיוידואליות שלהם התבטאה בשלימותה במערכי-סגנונותיהם. המצויינים בייחוד כמעט מוחלט. כי זאת לדעת: ייחוד שאנו מוצאים ברגיל. בספרויות אחרות, בראשי נציגים, נמצא, בדור-המפתן שלנו, לא בלבד בשורה העליונה אלא אפילו בשורות הבינוניות של סופריו. אם ניטול חטיבת-דברים קטנה, פיסקה ואפילו פסוק בודד, של סופר בסופרינו אלה, מבלי לדעת מחברו, הרי במעט עיון, לא כל שכן במעט ניתוח, יבואר לנו, על פי הייחוד, מי מחברה. ולא הלצה היא באמרנו, כי המלאכה הזאת תקל עלינו דוקא באלה המקוננים על כוחם שנתבזבו כביכול לשם הלשון בלבד. כי הנה בדורנו עתה, פה בארצנו, שבה כבר יש לנו ראשית מציאות נורמאלית של לשון וספרות, גדל והולך דור סופרים, שגם המציאות הזאת וגם מורשת דורות האחרונים וגם העדר-לחצה של תחרות-לשונות-הסביבה פוטרם אותו מאותם מאמצים מיוחדים, לאמר כוחם שוב אינו מתבזבז לשם הלשון בלבד, ומה אנו רואים? גילויי הספרות של הדור הצעיר אין בהם מאותו הייחוד של הדור הקודם, בדיקה של חטיבה מחטיבות לשונם וסגנונה שוב אינה מגלה לנו בקלות כל כך, מי מחברה. כי סגולת האינדיוידואליות, שגילו לנו לשונם וסגנונם של סופרי דור שלפניהם, גם בשיאיו גם במישורו, שוב אינה ניכרת עתה והיא כנבלעת והולכת. מובן, כי בדור הצעיר ולאחריו האישיות העזה סופה שתבלט בייחודה, אבל הגורם המדרבן של הדור הקודם ניטל מהם, במידה שהם רואים מציאותם הלשונית כמציאות נורמאלית (אם ראייתם זו נכונה היא, היא קושיה גדולה וסופה תתחוויר גם להם לעצמם). כללו של דבר: התלונה, כי ההכרח של יצירת הכלים הפסיד את סגולת הסופרים ודרגת ביטויים, תלונת-שוא היא, ולכל המוטב אנחה מתחננת. סופרי הדור ההוא — גדולים היו הקשיים שנלבטו בהם, אבל מתוך לבטיהם אלה השיגו הרבה יותר, משהיו משיגים בלעדיהם. כי קשיים אלה הכריחו את הסופר להגיע למכסימום — מתוך שעמדה לפניו קופת מלוא קטנה של המטבעות היפים לצרכי-שימוש, היה מוכרח, לצקת בעצמו את המטבעות ומעשה יציקתו באותו גוש זהב הנעשה מתכונת תוך כדי התכת עצמו.

פרק רביעי: שרשים ונופים

ראינו גודל-יגיעתם של דורות אחרונים במסכת-כלים, שיהיו תואמים צרכם וצרכיהם בביטוי לסוגיו השונים, ראינו את הנפתולים האלה בתחום-המתיחות שבין לשוננו ובנות-תחרותה וניסינו לשרטט, במידה שהדבר באפשר קודם שנעשו החקירות המפורטות, את הקוים הכוללים של התהליך הזה. אולם לא נוכל לומר, כי מיצינו את המסכת הזאת, כל עוד לא ביררנו במיוחד סוגיה גדולה בה, סוגית התמודדותה של לשוננו בכיבוש ערכי הספרות של לשונות אחרות. וגם זו תעודה גדולה שלא נעשתה אלא זעיר שם זעיר שם ובקצה המזלג, ועשייתה השלימה חובה — חקר תולדות היגיעה הגדולה להנחיל את ערכי הספרות של לשונות אחרות (בייחוד ספרויות אירופה הגדולות) קנין בלשוננו. חקר כזה היה מגלה לנו במידה מצוינת את כוחה של לשוננו וכוח מחייה ומטפחיה, לגבור על מעמדה המיוחד, מעמדה של לשון שאין לה שדה-גידול טבעי כשאר הלשוניות, ולהגיע ברמת הביטוי, רוחב המושגים, עושר הדימויים, גיווני-הניבים למעלת התפתחות, שיש בה כדי לתת את ערכי הספרות של הלשוניות החיות מלוא משקלם וחיותם. חקר כזה היה גם מגלה לנו, עד כמה עצם הצורך וההכרח להביא ערכי לשונות אחרות בברית-לשוננו היה גורם גדול להרחבתה והעמקתה, עד כמה התרגום עורר בה כוחות גנוזים ופיתחם להפליא.

איך נאבק הסופר העברי היוצר בין צרכו בביטוי ובין יכולתה האוביקטיבית של לשוננו ויכולתו הסוביקטיבית בה, איך אזור מלוא כוח יצירתו להביא את הצורך והיכולת לידי חפיפה — זו פרשה של מעשי-גבורה רצופים; איך נאבק הסופר העברי המתרגם בין ערכי יצירה ושימוש של לשון חיה ובין אפשרויותיה של לשוננו, איך חפר במכמניה ואיך מיצה כוחו בכרייה, בהתאמה, בצירוף, עד שהביא את הנאמר בלשון ההיא והנאמר בלשון חיה — גם זו פרשה של מעשי גבורה רצופים. וכשם שאין להבין את ספרותנו בדורות אחרונים מבלי חקר מאבקו של הסופר היוצר כך אין להבינה בלי חקר מאבקו של הסופר המתרגם, ובעצם אין כאן כינוי יוצר וכיבו מיתרגם אלא מעשה הפרדה לפי ענין העשייה ולא לפי טיב העושים, כי גם זה וגם זה יוצרים היו, יוצרי לשון, ועתים המתרגם הגדיל. לכאורה מאמצו של המתרגם פחות, הרי עצם המצע, התוכן, כבר ניתן לו, ותפקידו להמיר כלים בכלים, אולם במעמדה המיוחד של לשוננו יש והסופר נדרש ליתר מקוריות במעשה-תרגום שלו משהוא נדרש במעשה-יצירה שלו. מימרה נאה היא, שנביאה בשם אומרה (אברהם טננבוים): המתרגם דומה כמי שניתן לו כסא לישב עליו אבל הוא מוכרח לישב עליו, והיא מימרה, המאירה יפה-יפה את ענינו: אם ניתן לנו בלשוננו שיר ויכולתו מבחינת-הלשון לא הדביקה צרכו אלא בחלקו בלבד, הרי מחברו נתן לנו מה שנתן. כמידת-כוחה של הלשון או כמידת-כוחו בה; אולם אם ניתן לנו בלשוננו תרגום-שיר ולשון-תרגומו לא

הדביקה את לשון מקורו אלא בחלקה בלבד, הרי כאילו מחברו נתן לנו אותו שיר פעמיים, פעם במקור כמידת-כוחו ופעם בתרגום למטה ממידת-כוחו. לפי מעמדה של לשוננו נדרש, איפוא, המתרגם למאמצים מרובים, שעיקרם מאמצי יצירה. אם נקח מאוצר ספרותנו בדורות האחרונים תרגומים שונים, הרחוקים זה מזה ברווחים גדולים, ונבדוק בהם, נראה בבירור את גודל המאמצים האלה; נראה קו-עליה בולט, שתחילתו תרגום-לא-תרגום — העתקה שבערך, העשויה לרוב על דרך מסירת התוכן בכללו ובפסיחה על פרטים; וסופו תרגום-שבתרגום — עשייה צלחה על דרך שיווי-ערך ושיווי-משקל, מבחינת הכלל והפרט, המזג והניואנסה. כבר הדגשנו גודל-מאמציו של הסופר העברי להגיע לידי תואם תוכן וכלי, ענין ולשון, רחש וביטוי, אולם גם אחרי המאמצים האלה והישגיהם הנפלאים כבר שמענו עדותם של סופרים מובהקים על החלל הגדול, שמעמדה המיוחד של לשוננו הטיל, לפי הכרתם או הרגשתם, בין צרכם ויכולתם, וכבר ניסינו להכחיש סברתם, ואפילו טרחנו להוכיח היפוכו של דבר. וידענו. כי אפשר ויבוא מי ויערער על נסיונו זה ויאמר, כי עדותם של אלה שרירה וקיימת, שהרי מי כמותם, אשר מבשרם יחזו, מוסמך לומר בזה הלכה פסוקה. אך הנה יש בידינו ראיה לסתור — חבריהם המתרגמים ומפעלותיהם, אשר דוקא תפקידם הכריחם ליצור כלי-לשון והוא שהגביר את כוחם במידה, שהעלו מתוך לשוננו את האפשרויות לתת בה את עולם הספרות האחרת. וסיכומה של יגיעתם מעשי-התרגום המרובים, מהם הטורחים להדביק את המקור ונשארים, במעט או בהרבה, מאחוריו; מהם המדביקים אותו להפליא, עד שכבר יש בידינו כמה וכמה מספרי-המופת של ספרויות-אירופה, שעידית לשון המקור נחלפה בתרגום ללשוננו בעידית שכמותה.

ההרחבה הזאת של כוח-לשוננו אין אנו יכולים להעריכה בשלימות הראויה, אם נראה כקנה-המידה היחיד את יכולתה, שגילתה בספרי-המופת של ספרויות-לעז, ביחוד ברמתה של ספרות וספרות, כלומר שירתה הגדולה. אדרבה, ניתן לומר, כי לשוננו היתה נוחה לתרגום שירה — בימי ההשכלה ואחריה שלטה לשון-מקרא, שעיקר יניקתה היה לא מחלקי הסיפור אלא מחלקי השירה של התנ"ך, וטיפוחה של לשון זו היה גורם של סיוע לשירה, כשם שהיה גורם של עיכוב לפרוזה. ואמנם היא, הפרוזה, לא יכלה, כפי שראינו, לנשום לרווחה אלא עם האמנציפציה משלטונה היחיד של לשון המקרא (נוסח מנדלי), מה שאין כן השירה, שיסוד המקרא נתקיים בה וזכה להתפתחות מפליאה עד ימינו (מ. שוהם). ברור, איפוא, כי תרגום שירה נמצא לו יסוד מסייע בלשון של התקופה, מה שאין כן תרגום פרוזה, מדע-שימוש. ודאי, גם בתרגומי שירה עלינו לציין קו עליה גדול — אנו נראה אותו, אם נקח, למשל, מעשה תרגום של "פאוסט", לפי שנעשה בראשונה (מ. לטריס) שאינו אלא עיבוד-שבקירוב וכבר בימיו העלה גל של מורת-רוח, ונשוה למעשה-תרגום, שנעשה באחרונה (יעקב כהן, י. ל. ברוך), והמשדל להעניק לנו את היצירה בלשוננו כנתינתה במקורה, כלומר מתוך כוונה שלא לוותר על כל גדולה וקטנה ומתוך התאמצות מלאה לקיים את הכוונה בשלימותה. והוא הדין אם נקח, למשל, תרגום של מחזות שקספיר כפי שנעשה בראשונה (י. ע. סלקינזון), שעם היותו עדות לשליטה נפלאה בלשון-המקרא ומכמניה על קסמיהם וקפלי קסמיהם, הרי הכינוי: העתקה הולמו יותר מן ההגדרה: תרגום כי הגדרה זאת יפה למי שפסע את הפסיעה המכרעת מן ההעתקה אל התרגום ושניהם היו תחילה נערכים ואחר כך נמזגו בו — הלא הוא ראש-מרחיבי-גבולותינו אלה (ד. פרישמן), שסלל את הדרך למעשי התרגום בימינו, שבהם ניתנו לנו, הכל לפי המתרגמים וכוחם, חזיונות גדול משוררי הבריטים כמעט כנתינתם או כנתינתם ממש (הלקין, שלונסקי, אלתרמן). קו-העליה הזה. שהראינו אותו בשתי דוגמאות בולטות אפשר להראותו בדוגמאות רבות אחרות, עם זאת לא הוא המבליט בבירור את כוח-ההרחבה והרחבת-הכוח של לשוננו בדרך סיפוחם של ערכי ספרות אחרים ב אוצרה. כזאת מבליטים מעשי התרגום בתחומים מחוצה לתחומה של השירה, בין תחומי יצירה ובין תחומי שימוש, ושבהם לא היתה לשוננו מצוינת בהכשרה מוקדמת יסודית ומכרעת כל כך. ולא מקרה הוא, כי ראש מרחיבי גבולותינו אלה כלל במערכת המסועפת-להתמיה רוב סוגים של שירה ופרוזה ואוצר תרגומי כשם שאנו מוצאים בו ממיטב החזיונות (שקספיר, בירון, איבסן) הגיון שירה (ניטשה, טאגורי, בורכארד) כך אנו מוצאים, ביחוד בראשית פעולתו, את הרומן ההגון (ג'ורג' אליוט) ואפילו הממוצע (שומאכר), ואף דבר מדע פופולרי (אהרון ברנשטיין). הוא עצמו נמצא, כאמור, במעבר שבין ההעתקה והתרגום וניתן לומר כי היה אחרון המעתיקים וראשון המתרגמים שעשה את התרגום תעודת חיים גדולה ומכוונת. רק חקירה מפורטת (שהזנחתה פירושה שמיטת הביקורת של אינוונטאר הלשון שלנו ומאזנו) תלמדנו גודל זכותו וגודל כיבושיו, שהרי היא תלמדנו, איך עמד לו כשרונו לפתור בעיות מאלופות בכוחה של לשוננו, שנשמרה בה בכללה לשון המקרא, אך כבר עתה נוכל לומר, כי במעשה הרב הזה פעלה המגמה הגדולה לעשות את לשוננו כשרה לקלוט כל צרכי לשון חיה, מודרנית וספרותה, ולספק בה כל הצרכים. כוחה של המגמה הזו אינו נגרע ואף אינו מיטשטש מתוך העובדה, החשובה אמנם מבחינה אחרת, כי מי שעשה את המעשה הרב הזה עמירתו האידיאולוגיה לא נתנתו לראות, כי בעצם הוא מתקין כלים למציאות, אשר רק בה ועל ידה מוצאת יגיעתו את מובנה וצידוקה. היא מציאותה של ארץ ישראל, שהיתה אהובה עליו ותיאר בתמימות מראות תחיתה אך לא נלהב לתנועת תחיתה (ציונות) כאשר לא נלהב לה גם מי שחולל את המיפנה מלשון הספר ללשון החיים (מנדלי), שגם הוא היה הכנה מוקדמת לחיי-לשון, שניתנו אך בקיום חפצה ותכניתה של תנועת התחיה בארצה. כמותם כדורות סופרים שלפניהם, שיצירתם ידעה יותר, ניחשה יותר, מיוצריה.

לאמור גם במפעל התרגום לשוננו כאילו הכינה עצמה לחיים מלאים ושלימים כדרך הטבע, ולא תהא זו בדיחה אם נאמר כי הלשון, מתוך חוש עתידות עמוק ולשמו, חוללה כמין תנועה חלוצית והכשירה את עצמה לעליתה לארצנו. המוני קוראיה לא חיו אותה כדרך הטבע אבל היא הלשון עצמה וספרותה נהגו כאלו היו לשון וספרות כדרך הטבע ושעל-כן וממילא אמרו: כל לשון עושה נכסי ספרויות אחרות קנין לעצמה כדי שדובריה וקוראיה יוכלו להתנאות לאורם של נכסים אלה בלשונם, אף לשוננו כך. מובן כי ככל שגדלה הספירה של חיי-לשון כדרך הטבע (גידול הישוב העברי בארצנו) או כתחליפה של דרך טבע (התנועה העברית בגולה) והצורך לקרוא את ספרות העולם בלשוננו נעשה יותר ויותר צורך של ממש, כן גדל ההכרה של פעולת תרגום מכוונת ותכניתית, ושעל-כן לא מקרה הוא; כי כמעט בפיסת-ימים אחת נעשו נסיונות גם בגולה ("תורגמן" באודיסה) ובארצנו ("יפת" בתל-אביב)

שענינם מעשי תרגום בלבד. לימים נראה ותחת נסיונות אלה, שהבשילו כמה מעשים, יבוא מפעל נועז בעל תכנית מקפת, שעיקרה כיבוש של ספרות העולם ללשונונו ובלשונונו (הוצאת א. י. שטיבל) והוא מפעל שהיא גולת הכותרת של מגמת ראש מרחיבי גבולותינו, שכן נולד מרוחו ואף נהנה תחילה מהנהגתו.

עתה משהגענו לנקודה, שבה מעשה התרגום נכנס בגדר של תנועה וארגונה, ראוי שנחזיר עצמנו לאותה דוגמה, שהיתה לנו כעין דוגמת-מוצא — מנדל לפין, ומעשה התרגום שלו שיש בו גם כפל פנים וגם כפל לפנים כפל. יש בו כפל פנים — שהרי הוא נפלג לשני כיוונים, לפי שתי לשונות תרגומו וכבר ראינו מה העלה לו תרגומו בזו ובזו וכבר ציינו כי היה בזה אבטיפוס לכפל הלשונית ואבירו (מנדלי); יש בו כפל לפנים כפל בתרגומו ללשונונו — אנו מוצאים מכאן תרגום משפת לוועז ללשונונו, מכאן תרגום מלשונונו ללשונונו (מורה הנבוכים). לכאורה אין התרגום מלשונונו ללשונונו אלא חילופו של סגנון, שנראה קשה-הבנה, בסגנון שנראה קל-הבנה, חילופה של לשון שדבקה בה קליפת-חוץ וספחתה בלשון שנשמר בה התוך-מבית ועורו. אבל אם נעיין, נמצא יתירה מזו, בין שהמתרגם ידע ובין שלא ידע על כך: התרגום הזה מקדים מפעל, שצרכו והגשמתו באו רק מקץ דורות אחדים, הוא מפעל הכינוס, שכוונתו מקבילה לכוונת מפעל התרגום: כשם שהמפעל האחד בא לכבוש ללשונונו את עולם-הספרות שמחוצה לה ולעשותה גורם משפיע, כך המפעל האחר בא לכבוש את ספרותנו לעצמנו כבסיס משפעת, והוא בא לכבוש אותה באופן שהוא מחזר על מרחב התפתחותה של ספרותנו רבת הדורות, מלקט את אוצרותיה ובוררם ונותנם כמין מתן חדש, המסגלה להקלט בנפש הדור, הכרתו והרגשתו ולקבוע את אפיו. אם לחזור על הדוגמה של לפין נאמר, כי בו מרומזת תנועת התרגום על שני כיוונים הגדולים — האחד הבא להעשיר את ספרותנו בנכסים שנוצרו מחוצה לה, האחר הבא להעשיר את ספרותנו בנכסים שנוצרו בתוכה. כמובן, כי במפעל הכינוס מונח תרגום פעמים שימושו פשוטו כמשמעו — ופעמים דרך הרחבה ואפילו דרך השאֵלה. פשוטו כמשמעו — כשהדברים אמורים ביצירי-ספרותנו שנולדו בתוכנו אך לא בלשונונו והם צריכים תרגום, דרך הרחבה — כשהדברים אמורים בכינוסם של יצירי ספרותנו שנוצרו בעירובי לשונות והם פזורים וזרויים וצריכים ליקוט וברירה, סידור וניפוי, עריכה וניסוח; דרך-השאֵלה — כשהדברים אמורים ביצירי ספרותנו שכוחם עמם לקיים עצמם כהיותם, אלא שהם צריכים רוב הסברה ופירושו שהדור יוכל לטעום בהם מלוא טעמם. ויש שתרבותנו, במידה שהיא יונקת מתחומה של הספרות, כשם שהיא מחייבת את מפעל-התרגום, שתעודתו הרחבת נופיה, כך היא מחייבת את מפעל-הכינוס שתעודתו העמקת שרשי עצמה; ולא עוד אלא המפעלות זיקת גומלין ביניהם והשמירה על המידה הנכונה שביניהם עשויה לשמור את ספרותנו, שלא תהיה כאילון שענפיו מרובים ושרשיו מועטים והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו.

מחשבת הכינוס כפי שנתנסחה בתכנית מבוררת (בהרצאתו הנודעת של ח. נ. ביאליק), ואשר בתוספת דברים לה, היתה כתשובה לתכנית שכנגד (ד. פרישמן) עוררה פולמוס, הנמשך בשינויי-גירסה שונים עד ימינו, והגדרתו המצויה היא: תכנית מעשית מחושבת מה קודם בה למה — אם טיפוחה של יצירה מקורית בדורנו (ובכללה מה קודם למה: ספרות יפה או סוגי ספרות אחרים) אם כינוסה של ספרותנו בכל הדורות בין בדרך גניזה ובין בדרך חתימה. ובאמת, כשנעיין בדברי הוויכוח בין שני היריבים הנזכרים יראה לנו, כי כזאת היתה נקודת-המוקד. אלא שעלינו להעריך את הניגוד שביניהם לא לפי דבריהם אלא לפי מעשיהם, שכן שניהם זכו, במידה מסוימת, לקיים את תכניתם הלכה למעשה. והנה הערכת שני המפעלות האלה מלמדתנו כי עיקרו של הניגוד לא היה בשאלה: נקודת הכובד של תפקיד דורנו היכן, בנופים או בשרשים. כי במעשה שלהם, ביחוד כשהגיע לממדים גדולים יותר (הוצאת שטיבל מזה והוצאת "דביר" מזה), ראינו שניהם שוים בטירחה אחת, — טיפוח הכוחות היוצרים של הדור, ושונים בטירחה האחרת — האחד הניח את הדגש החזק בתרגום והאחר הניח את הדגש החזק בכינוס. עתה, ממרחק הימים, כשאנו סוקרים את מפעלותיהם של שני יריבים אלה, הרי לאחור שאנו מסלקים כמה גורמי הניגודים, ביחוד גורם המנטאליות השונה שבין נוסח-ורשה ובין נוסח-אודיסה, אנחנו רואים בעליל. כי הבדלי הדגש שבתכניות ובמעשים נבעו לא בלבד מהבדלי ההשקפה הכוללת אלא גם מהבדלי ההשקפה האקטואלית, שעל פיה ראה עצמו מרכז-ורשה יותר כמרכז-קבע, שעל כן התכנית שנולדה בתוכו היתה גם הולמת צרכה של מציאות עברית מלאכותית יותר, ואילו מרכז-אודיסה ראה עצמו, בין מדעת ובין שלא מדעת, ואף היה כתחנת מעבר לארצנו, ושעל כן תכנית שנולדה בתוכו היתה גם הולמת את צרכה של מציאות עברית ממשית, כפי שיכלה להיוצר וגם נוצרה בארצנו. כי אם נעיין בתכנית נוסח-ורשה ונעמידה על חודה נמצא, כי אף שראתה את עצמה כעצם ההתפשטות היתה לאמתה ביסוד הצמצום. ודאי הצמצום הזה שונה מצמצום אחר, שקדם לו (אחד-העם בתכנית "השלוח"), אך הוא שונה ממנו בגילוי ודומה לו ביסודו. כאן העבריות היתה בתוכן. ערכי היהדות שעיקרם תפיסה אתית. וכאן העבריות היתה בלבוש, צורות אירופיות שעיקרן תפיסה אסתטית.

אולם כאן וכאן לא נתפסה תעודתה האקטואלית של ספרותנו כתעודה למילוי כל צרכי החיים; כאן וכאן נתערעה. במעט או בהרבה, המגמה הלא-מודעת של ספרות הדורות האחרונים, שסייעה לה שתהא מתפתחת כאילו חיי ללשונונו היו חיי-נורמה מתוקנים ושלמים, והיא נתערעה משום התודעה כי החיים האלה בגולה אינם יכולים להיות שלימים. ואף כבי כאן וכאן היתה כפירה בסיסמה של יהודי באהלו ואדם בצאתו, הרי עצם החציצה קיימה את עצמה, שכן מציאות הגולה, שנחשבה כאן וכאן כקטיגוריה של קבע, קיימתה. אבל כשם שהתפתחות ספרותנו (ביחוד שירתנו החדשה) באה ומרדה על הצמצום האחד, כך התפתחות חיינו (ביחוד הישוב העברי) באה ומרדה על הצמצום האחר. מתוך ראייה ואת מתבלט הניגוד שבין תכנית פרישמן ובין תכנית ביאליק כניגוד שבין תכנית, הפועלת לפי בחינה ריאליסטית גלויה ובין תכנית הפועלת לפי בחינה פרוגנוסטית עלומה. היתה זו פרוגנוזה, שהנחת-האב שלה חבויה, כפי שראינו בכלל-מעשה של ספרותנו החדשה: מציאות שלימה, שהיא לנו היום כענין-של-כאילו, תהא מחר כענין-של-ממש.

כוחה של ראייה פרוגנוסטית זו היא שהשכילה לראות את העבריות במעגל-חיים שלם, הכולל את כל הצרכים וכל צורך וצורך מתמזה בו בפרופורציה נאותה.

לא נצא ידי חובת הערכה לאותו פולמוס פרישמן-ביאליק, גם אם נסיר מעליו את הסרחה של מריבה אישית לא-נחשבת ונעמידו על עיקרו, שכן עלינו לזכור כי ראשון תכניתו פחותה ממפעלו ואחרון מפעלו מרובה מתכניתו; ראשון שהגדיר, מעשה-התגרות, את הפרוגרמה שלו בשם: **רומנים**, הראה בבימות שבנה (לפני "התקופה" וביחוד בה), כי היא מורככה ומסועפת יותר וראש מאוייו, ההסתערות על כיבוש ספרות העולם בלשונו היתה, אם לא מכוונת הרי עשויה מאליה, להרחיב כוח ביטויה, שתהא הולמת את כל צרכי הנפש והחיים. אחרון שהגדיר, מעשה-התגרות-שכנגד, את הפרוגרמה שלו בשם: **חתימה**, הכניס בעצם את תכנית יריבו בכלל תכניתו, אלא שהכניסה כסוגיה, לפי חשיבותה, במסכת. כי זאת עלינו תמיד לשנן לעצמנו: ביאליק עצמו, בפעלו, היה פרוגרמה. ואין אנו מדברים עתה על שירתו אלא על עודפה, כביכול על פסולתם של לוחותיו. כי הוא ראה עצמו מחויב בדאגה כוללת לתרבותנו על כל שדותיה ופינותיה. הוא נתן ידו בכל שדה ובכל פינה ולפי מידת טיפולו אתה למד מידת חשיבותו של השדה המסוים או הפינה המסוימת ומקומה היא לה בבית התרבות כולו. צא וראה גדול-יזמתו ונאמנות-טיפולו, עד שהוא נראה בעיניך כפטרונם הכולל של ערכי-רוחנו. עבודה גדולה ומקפת זו עיקר חשיבותה בעצם תשומת לבו ואין גדולתה נגרעת גם אם הביקורת ניתנת לה בקעה להתגדר בה, בין אם היא ביקורת על עיקרו של דבר, בין אם היא ביקורת על טיב עשייה. ביקורת על עיקרו של דבר כיצד? תהייה על עצם המושג של כינוס והגדרתו. תהייה זו כך, בערך, ניסוחה (נ. רוטנשטרייך): אם כוונת הכינוס היא להשליט עלינו את הערכים, שהם תמצית רוחה של תרבותנו ומיטב נחלתה, שבלעדיה מעמד תרבותנו בדור הוא בלא שרשים, הרי עצם-העובדה, שאנחנו קובעים את עקרונות הכינוס ומחליטים על דרכו, מערערת את הכוונה הזאת, שכן הקביעה וההחלטה נעשות מתוך מעמד תרבותו של הדור, ואינו דומה כינוס של דור אחד ככינוס של דור אחר. ביחוד בולטת הסתירה הזאת מתוך המשבר, שחל בדורות האחרונים — דור שתפיסתו חילונית בא להשליט על עצמו ערכי-תרבות, שהיתה ביסודה תרבות של דת ואמונה, והוא ממילא משליטם מתוך חילופו של עיקר בטפל וטפל בעיקר. אבל גם הביקורת הזאת, ואפילו הקיצונית, הבאה להראות, כי הדור משליט את עצמו על עצמו, שהרי בחירתו מנכסי הדורות אינה, בעצם, אלא ברירה וליקוט של הניתן להסתגל לטעמו של דור, גם הביקורת הזאת אין בה לגרוע מעצם-ההעלאה של הבעייה, שהיא בדור מעבר ("שעת תוהו ובוהו, שעת עירבוב התחומים של אחרית וראשית") גדולה מפתרוניה. ביקורת על טיב העשייה כיצד? בדיקה של נסיוני הכינוס שנדרש הלכה למעשה. בדיקה זו כך, בערך, ענינה: אפשר ובעל מלאכה אחת היה מיטיב בסידורו של ספר אגדה; אפשר ובעל מלאכה אחת היה מיטיב, והוא אמנם היטיב. להחזיר את שירת המופת שלנו בתקופת ספרד. אפשר וכו' וכו', אבל גם הביקורת הזאת, ואפילו בנקודתה הקיצונית, הבאה, למשל, לבדוק בספר האגדה (א. א. הלוי) ומעמידתו תפקיד לדורות הבאים, גם ביקורת זו ודומיה אין בה לגרוע מעצם-העובדה המכרעת, כי לפי שהספר נולד מתוך יזמתו של שר-שירתנו ונחה עליו נשימתו נעשה מעין מפרנס שהחיה את האגדה להמוני עם, בני נעורים ומשכילים, והפרה דמיונם, מושגיהם ולשונם, באופן שלא היו מצליחים תריסרי בעלי מלאכה אחת. והוא הדין בכל תחום ותחום — כל שנגעה בו אצבעו הברוכה נעשה כאותו כינור שמיתריו מתנגנים מאליהם ומנגינים עם רב. תולדות וביקורת, בלשנות ופולקלור, פרשנות וחיוך וכיוצא כאלה, שנתן עליהם דעתו ולבו, ודאי שמומחים היו מטיבים בהם ממנו, אבל משנתן הוא בהם מניצו של הגיניוס שלו ונתעוררו לחיים חדשים ומחודשים והיו כחזון בקעת העצמות, שכן גם עליהם ניתן לומר: כל בית ישראל המה.

אכן. גם לפני ביאליק היו מטפחי פינות, מטייבי מקצועות, משפרי אגפים — הוא היה ארדיכלו ובנאו של הבית כולו. צר לומר, כי לא נמצא בנו עדיין היודע נכונה, כמה הפסידתנו מלאכתו זאת, שעשתה את שר השירה כאיש קרדום, אבל צר גם לומר, כי לא נמצא בנו עדיין היודע נכונה, כמה הרויחתנו מלאכתו זאת, שהיא בחינת מטבע שהוא הראה לאומה, בלכתה לבנות את בית חיה במולדתה: כזה ראה וקדש.

פרק חמישי: מרכזים ומרכז

כבר ניסינו לגלות בהתפתחותה של לשוננו וספרותה בדורות-גולה אחרונים מגמה, שפעלה בה תחילה שלא-בתודעה ואפילו בסתירה לה, והיא סתירה הבולטת ביחוד בתקופת-שלטונה של ההשכלה, לפני שיצאה מגדר תנועת האמנציפציה ונכנסה לגדר תנועת האוטואמנציפציה, — המגמה להעמיד את לשוננו וספרותה כאורגניזמוס, כפי שצרכה לו מציאות לשונית נורמלית.

וכבר ניסינו לפרש את המגמה הזאת כמנחשת, מעבר לתודעה ואפילו בניגוד לה, מציאות כזאת, שנתגלתה בסופה כמציאות שאנו נתונים ועומדים בה עתה, המציאות העברית בארצנו. מיצויים של נסיונות-ביאור אלה אי-אפשר לו, כמובן, בלי עיונים והכרעה בפרשות הגדולות, אם פרשת חוק ומקרה ואם פרשת סיבה ותכלית, אולם לעניננו עתה דייגנו בצינונה של שלשלת-העובדות, שפעולתה עומדת וקיימת, בין אם נפרשה על דרך של זה משום זה שהיא מקובלת ביותר, ובין אם נפרשה על דרך של זה לשם זה שאינה מקובלת ביותר ודעתנו נוטה אליה. בשלשלת-עובדות זו בולטת העובדה המכרעת שכבר עמדנו עליה, — כיווצי-שטחיה של לשוננו בקיבוצי ישראל, חיסול מרכזי הספרות, נסיגה מתמדת. כבר ראינו את הנסיגה הזאת על אדמת אירופה ודרכה: מערבה ומרכזה התרוקנו מהויה עברית פעילה ויוצרת ומזרחיה נשאר מצודתה הגדולה, שבה התבצרה והתחסנה ואף יצאה מתוכו לנסות במסע-כיבוש של שטחיה האבודים, והוא מסע שהצלחותיו וכשלוניו שונים, הכל לפי מעמדם וטיבם של קיבוצי ישראל בשטחים האלה. כמעט שניתן לומר, כי משנעשה חיל המבצר כחיל הכיבוש היתה בידו מפת אסטרטגיה, שהתכוונה לעשות את הכיבוש בקו

חוזר על פני דרך הנסיגה, באופן שהשטחים שאבדו באחרונה ייכבשו בראשונה והשטחים שאבדו בראשונה ייכבשו באחרונה. וכך המקבלים נעשו נותנים והלכו להחזיר לנותניהם את שקיבלו ביותרת גידול ובגרות שנתווספו בינתיים. כשם שראינו בתקופת-ההשכלה את דרך-ההשפעה לסדרה — תחילתה נקודות-הטרומ-השכלה שלנו בקצות מערב (איטליה, הולאנד) ומרכזה ברלין, וינה, פראג) והמשכה בקו-הביניים בין מזרח ומערב (גליציה) וסופה בקצות-מזרח (רוסיה), כך נראה עתה בתקופת התחיה כדרך הזאת בהיפוכה. כדוגמה בולטת הוא קו-הביניים הנזכר — ממנו יצאו קרני-ההשפעה, שעוררו את ההשכלה ממזרח לו, קשרים ישירים ועקיפים בין הכא ובין התם פעלו את פעולתם המכרעת, עד שניתן לראות את קו-הביניים בחינת הנזכר — ממנו יצאו קרני-ההשפעה, שעוררו את ההשכלה, ממזרח לו, קשרים ישירים ועקיפים בין הכא ובין התם פעלו את פעולתם המכרעת, עד שניתן לראות את קו-הביניים בחינת מטרופולין, ששלחה שלוחים (משכילי טרנופול וברודי) ליסד מעבר לגבולה כמיני קולוניות שלה (זמושץ, זיטומיר, אודיסה) ונעזרה באנשי-ביניים, ילידי פולין (אברהם יעקב שטרן, יעקב רייפמן, פייבל שיפר) ילידי ליטא (ר' מנשה מאיליה, שניאור זקש) ילידי וולין) יצחק בר לוינזון) שבאו למטרופולין (ברודי, ז'ולקוב) והתבסמו באוירה ונעשו אמיסרים שלה, מיסדי מרכזי ספרותנו ברחבי רוסיה ומבצריהם. והנה באה תמורת העתים — המטרופולין ירדה ממעמדה, כוחות שגדלו בה או שהלכו מעבר לה, ביחוד דרומה ויסדו בה מושבות (רומניה), או שנשארו בבית ומהם עברו ללשון אחרת, ואלה שנאמנו ללשוננו שוב לא קיימו את דרגת קודמיהם, ובינתיים עלו המרכזים שנוסדו ונסתעפו ברחבי רוסיה, שנעשתה עתה מטרופולין, והשפעתה היא שחיזקה, ולימים אף חידשה, את המטרופולין הקודמת. חיזוק וחידוש זה נעשה בכמה דרכים ונמשך כמה דורות — הספרות העברית שנוצרה במרכזים האלה (אוקראינה, ליטא) השפיעה גם בכוח עצמה גם בכוח אמיסרים שבאו אל מעבר לגבול (גוטלבר (והגדול שבהם) פרץ סמולנסקין) קבע מדורו במקום שהיה מרכז לפני דורות ותחת האכסניה הישנה בה ("ביבורי העתים") בנה אכסניה חדשה ("השחר"), שבה נתרכזו סופרי העברים לארצותיהם. סקירה קלה בלוח משתתפיה מלמדתך, כי היא ידעה לרכז את סופרי העברים הזרויים על פני מרחב גדול של קיבוצי ישראל, בקצתם שמעמד ספרותנו ירד בהם עוררה כוחות חדשים וסייעה להפרחת סביבתם, ובקצתם שמעמד ספרותנו נתערער בהם סייעה לקיים את השבלים הבודדות ולעודד את שארית הפליטה.

אולם התהליך הזה של גמול בולט ביותר בתקופת התחיה והוא גמול בכפל כפלים — על קומץ המורים העברים, שגליציה נתנה לה לרוסיה ושיסדו בה את בתי הספר לבני ישראל שילמה רוסיה לאחר שני דורות ומעלה ביד נדיבה ביותר: זרם סופרים ומורים עבר על פניה ומדי פעם בפעם נשתקע בה גל גדול או קטן והוא שסייע במכריע לעידודם של הכוחות העברים והוא שעודד את הפריחה החדשה של הספרות העברית בה. בלי עידודם של סופרים ומורים אלה (תחילה ראובן אשר ברוידס ואחר דור ברדיצ'בסקי ולימים קליינמן, ברנר, שופמן) ספק אם הפריחה הזאת היתה מתעלה וזוכה בגילוייה המצוינים (אברהם בן יצחק, ש"י עגנון, ברש, א. צ. גרינברג). ענין לעצמו הוא המשכו של הגלגל החוזר — אחרי דור בא גל של מורי גליציה ומתפשט על פני תחום המושב ומניח בסיס להשכלה עברית ענפה (מוסדי "תרבות").

דוגמה זאת, שלא שירטטנו אלא את ראשי-פרקיה. אינה לנו אלא כפרט היוצא ללמד על הכלל והיא גם מרמזתנו על החובה להתחקות על דרכי ההשפעה אלה שעיקרה בא אמנם על ידי עצם היצירות, אך גם להעריך נכונה כוחו של המגע עם הסופרים עצמם. וגם זו פינה, שחקר ספרותנו לא נתן עליה את דעתו כראוי לה. שהרי מתוך חקר מפורט היינו למדים, עד כמה הגירת סופרים ממדינת המטרופולין של ספרותנו בתקופה מסוימת היתה כגורם הבונה מרכזים חדשים ומפריחתם, ביחוד בשטחים שאבדו לספרותנו. גדול היה כוחה של תנועת התחיה, שנגרפו לה רחוקים ומרוחקים, אבל לא קטן בזה חלקם של מרכזי הספרות של הסופרים שהשתקעו במרכזים שאבדו מכבר בלשוננו וספרותה, אם ברלין (בריינין, פרישמן, ברנפלד) ואפילו לונדון (אחד העם, ברנר) ועתה חזרו ונכבשו בה ללשוננו, כוחות מקרב החוגים שכבר היו מבוללים כשני דורות ויותר בתרבות-לעז, ספרותה, מהם סופרים (הוגו ברגמן), מהם שקנין לשוננו הכשירים להיות מורים עברים ואפילו בארצנו (משה קלורי, ויקטור קלנר, ארנסט מילר), ואם כי מעטים היו הרי עצם מציאותם וביחוד אפשרותם היא גם עובדה חשובה וגם הבטחה טובה שנתקימה לימים, בבוא חבורה גדולה של בני-המערב ללשוננו וספרותה, מהם ראשי בניה של האוניברסיטה העברית. על כל פנים תולדתם, גילגוליהם של זרמי השפעה אלה, אשר עליהם יש להוסיף השפעתה של תנועת לימוד לשוננו, שהקיפה יחידים וקיבוצים בארצות המערב, ביחוד מכוח פעולתה של תנועת הנוער החלוצי (הכשרה, עליה) ראויים לתיאור מיוחד, שמתוכו יובלט גם ערכם הגדול של מרכזי-זוטא השונים של הספרות העברית, בין כדמות קבוצות סופרים עברים, בין כדמות סופרים עברים בודדים, שמעגל-השפעתם הגדול או המועט משך כוחות חדשים לספרותנו, הן כתוספת לקהל קוראיה הן כתוספת לציבור סופריה ובכללם דוגמאות גם בחוגים מבוללים ביותר.

משייעשה תיאור זה. שהזנחתו גורעת משלימות התמונה של התפתחות ספרותנו, תהיה בידינו מפה של מסע הכיבוש הנזכר. אולם בקוים כוללים עתה כבר ניתן לומר, כי מסע הכיבוש לא היה בידו להחזיר לנו את האבידה אלא בחלקה, שהוא היה גדול יותר בקיבוצים, שנתפסו יותר לגלי העליה לארצנו (גרמניה) וקטן יותר בקיבוצים שנתפסו פחות לגלי העליה האלה (איטליה). המפה הזאת תהא עשויה בכללה כמנין רב של עיגולים קטנים וקטני קטנים, שהארעי מרובה בהם על הקבע; וכמנין מועט של עיגולים גדולים, שהקבע מרובה בהם על הארעי. לפי מעמדה של המפה על ספה של מלחמת העולם הראשונה, הרי יסומנו בה ארבעה עיגולים גדולים כאלה — שנים מהם באירופה ושנים מחוצה לה. כבר ראינו את שני המרכזים באירופה, הלא היא ורשה מזה ואודיסה מזה וכבר ניסינו במעט לשרטט טיבם השונה, שבלט לנו גם משוני האנשים שהיו עשויים להיות נציגיהם, שוני המעמידם גם כאסכולות שונות. אם נרצה להרחיב בהבנת השוני הזה נהא חייבים להביא במנין גורמים שונים — השוני המנטאלי שבין בירת פולין, מצבר קהילות שהמסד שלהן הוא מסד החסידות ועליו נטושה התנגשות השפעות — שכבה של התבוללות, שאפילו היא דקה הרי יונקותיה מושרשים בחיי שכנות של דורות בתוך עם-הסביבה, שכבה של אינטליגנציה יהודית גוברת והולכת, רובה

משריש בתוך לשון אידיש החשובה ביחוד בחוגי התנועות הרדיקליות (בונד) כקטיגוריה לאומית; חלקה מתנווד בין שתי הלשונות, עד שרוב נציגי ספרותנו בה נוהגים בכתיבתם כפל לשון (פרישמן, צייטלין). לעומתה העיר על חופה של הים השחור, שגידולה שלה ושל קהילתה היו על דרך מיוחדת ואוכלוסיתה יוצאי מקרוב ומרחוק, שלא היו מעורבים בעם הסביבה ולשונה, והשכבה המבוללת היתה כיצור מלאכותי בהרבה (גרמנית) או במעט (רוסית), שתחום יניקתו אינו סמוך, ועל המסד הזה גדלה שכבה של אינטליגנציה יהודית ובכללה קבוצת סופרים בולטת שאפילו היא מושרשת (מנדלי) או מעורבת (רבביצקי) בלשון אידיש הרי היא חשובה בעיקר כקטיגוריה עממית, בעוד שהעבריות הוא כתכונה הבולטת (ללינבלום, אחד העם, ביאליק) ואף היחידה (אחד העם, טשרניחובסקי, קלוזנר). ועוד קו אחד צריך הבלטה: מרכז ורשה ואסכולתו לא נשם באותה אירת הציונות, שנשם בה מרכז אודיסה ואסכולתו, ואין קו ציונותה של אודיסה משתנה משום שנציגה הגדול היה בפירוש בלתי-ציוני (מנדלי), כשם שאין קו ציוניותה של ורשה משתנה משום שנציגה הגדול, שהיה בפירוש לא ציוני, חיבר דברי התלהבות על ארצנו ומפעלה (פרישמן). אישי אודיסה המשיכו מבחינה זו מסורת אחת, זו חיבת ציון ("המגיד" "המליץ"), ואישי ורשה המשיכו מסורת אחת, ניאטריות אם לא מתנגדת לגבה ("היום" של קנטור), שעמדה בעינה גם אם גדול-עמוני העברים בגולה ("הצפירה") ציונותו היתה ברורה בתכלית. כבר ניסינו להבליט את השוני לפי השוני של שני הנציגים המובהקים מזה ומזה (פרישמן וביאליק) ולבאר, כי התכניות היריבות שלהם אין לפרשן מתוך התכונות היסודיות שלהם בלבד (תכונת הרוחב של האחד שביטוי למעשה ריבוי אגפי ספרותנו ביחוד על דרך התרגום, תכונת העומק של האחר שביטוי למעשה תחיתת-קרקע ספרותנו ביחוד על דרך הכינוס), אלא גם מעצם טיבם השונה של המרכזים האלה: מזה הרגשת היה מוצקת, שמתוכה מתבארת אפשרות ההשלייה של ספרות עברית גדולה וענפה ולאורך ימים בגולה נורמאלית; השלייה הגוברת ביחוד משנתפס לה טיפוס של מי שיוודע לחיות כשני דורות באותה התפעלות נעורים זרמי ספרות אחרונים, כביכול שכל הרוחות עוברות עליו והוא סופגן ואינו חש כי מעמד כזה מחייב ערובה של שורש עצמי עמוק יותר; מזה הרגשת היה מעוררת, שמתוכה מתבארת תכונת-המעבר והנדידה, ביחוד לארצנו, הרגשה הגוברת ביחוד משנתפס לה אופי של מי שאינו חי אלא שרשו בלבד. וספק אם מקרה הוא, כי נציגי ורשה בין ציונים וסוקולוב) ובין שאינם ציונים (פרישמן) לא ראו את ארצנו כארץ-ישיבה לעצמם, מה שאין כן נציגי אודיסה, מהם שטרחו, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, לבוא אליה לישיבת קבע ולא עלתה בידם (ביאליק) מהם שבאו ולא נאחזו (טשרניחובסקי), מהם שבאו ונאחזו והיו בכונני-מרכזה (ש. בן ציון, יעקב פיקמן). אולם בזה כבר נכנסנו לאחד משני המרכזים שמחוצה לאירופה. שני המרכזים האלה נישאו על שני גלי הנדודים של אוכלוסי ישראל זורמיהם — הגל הגדול, הוא גל ההגירה לאמריקה, הגל הקטן הוא גל העליה לארצנו. השתתפותם של הסופרים העברים בגלים אלה הוא בפרופורציה הפוכה לשיעורם והיא פרופורציה בדרך הטבע — הסופר העברי, משנעקר ממושבו ואמר ללכת מעבר לים הלך, כמובן, ותר לארצנו, שבה נבראה, והוא מראשי הבוראים, אורת חיים וגידול טבעית יותר ללשונו וספרותה. ועוד זאת, בעוד שגל ההגירה לאמריקה גרף עמו את הסופר מתוך קיבוצי-ישראל, שהם מרכזי הגירה טיפוסיים (ביחוד רוסיה), הרי גל העליה לארצנו משך את הסופר גם מתוך קיבוצי-ישראל אחרים. ומן הראוי לבחון את הענין הזה במעגלה של העליה השניה, שבה נתלכדה קבוצת סופרים ראויה ונעשתה בסיס למרכז ספרותנו, שנתרחב אחרי מלחמת העולם הראשונה, עם העליה השלישית ולאחריה, שבה נעשתה ארצנו המרכז בה"א הידיעה של הסופר העברי, עד כי בבוא השואה על אירופה לא נשתיירו בה אלא כוחות בודדים. דומה, הסופר העברי היתה בו תחושה עמוקה, בין אם נפרשנה כצורך בחלל חיים טבעי ובין אם נפרשנה כהרגשת העתיד, שהניח את ארצות הגולה והקדים לבוא לארצנו, בהיות בה ישוב מועט, תנאי קיום ופרנסה דלים, שהתנוודו בין צמצום ורעב, ותנועת ספרות מועטת. ומה שהוא עיקר לענינו עתה: חבורת הסופרים בני העליה השניה, מבחינת ארצות המוצא, שוב אינה הומוגנית אלא מתקיימת בה מזיגה של קיבוץ גלויות.

ואמנם בבואנו לדבר על החידוש הגדול שבמרכז הזה הרי ראוי שנבליט את העובדה המכרעת, המבדילה בינו ובין שאר מרכזי, ספרותנו, היא נטיעתו על קרקע מולדתנו ומתחת לשמיה, במציאות שלשונו היא בה לשון חיה ומדוברת, לשונם של בתי האולפנה ומוסדי הציבור, ובקו עולה והולך לשונם של כל החיים. על החידוש המכריע הזה, כלומר מסד-הטבעיות, ומתוכו נצמחו חידושים אחרים, שלא נודעו או לא נודעו במידה כזאת במרכזים אחרים. בכללם היא המזיגה הנזכרת של בני שבטים שונים, שכן נראה פה את העליה השניה ממזגת בני פודוליה ובסרביה, בני פולין וליטא, בני אוקראינה וגליציה. אבל מזיגה זו היא רחבה יותר, שכן בדברנו עד עתה על מרכזי הספרות העברית בדורות האחרונים כוונתנו היא, עצם. לספרותו של שבט אשכנז ואם נוציא את קבוצת הסופרים בתקופת ההשכלה, אנשי איטליה והולאנד, הרי כמעט שלא נמצא, ביחוד בתחום הספרות היפה, זולת יוצאים מן הכלל המקיימים את הכלל, אלא בני שבט אשכנז בלבד. והנה בחלל-השפעתה של משפחת הסופרים העברים, בני העליה השניה, התחיל חוזר שבט ספרד לתחום היצירה של ספרותנו. וראה גם ראה, השיבה הזאת אינה שיבה כוללת, וכשם ראינו כי המעטים מבני קיבוצי ישראל במערב, ששבו ללשונו לספרותה, לא שבו אל כל מדוריה, כך נמצא כי גם בני שבט ספרד, יושבי ארצנו, שנשתלבו במהלך הראשי של ספרותנו, לא נשתלבו אל כל מדוריה.

כשאנו מביטים על דרך השיבה של בני-מערב-אירופה לספרותנו אנו רואים בה הדרגה: קודם כל השיבה הזאת מתקיימת בשדה-ההגות, במאמר או במסה (הוגו ברגמן, ליאון סימון), ורק לימים נראה גם כניסה לשירה וגם זו בחינת קוריוז (מ. ג. לנגר) ואילו הסיפור יחכה עוד ימים רבים וכשביכוריו יופיעו כלאחר דור יהא זה עירוב של סיפור ואבטוביוגרפיה (מכס מאיר). והטעם מובן מאליו: בני המערב שרשיהם עמוקים מדי בלשון אחרת, שהיא להם כמוטבעת, משיוכלו בלשונו, שהיא להם כלשון קנויה, לבטא תחילה יותר מאשר את שכבת הגותם, ואך בהמשך הזמנים, עם ההשתרשות ההולכת ומוסיפה בתוך לשוננו, גדל גם הכוח לבטא בלשונו גם שכבה עמוקה יותר, אם רגשית אם דמיונית, ורק באחרונה מבצבצת ראשית-אפשרות של מיזוג הגות ושירה בדרך התיאור והניתוח (סיפור). ואילו בני שבט ספרד תחילת שילובם אינו לא במסה, המצריך שליטה במחשבה כנוסח הדור ושלא היתה בידם, ולא בשיר המצריך שליטה בצורה כטעמו של הדור ושלא היתה בידם, אלא בדרך הסיפור שעיקרו תיאור הוואי (בורלא),

שמי), ורק לשנים יתגלו מבני השבט הזה גם בשירה, והם כבר מגידולי הדור הצעיר שצמח מתוך קיבוץ הגלויות (ירוחם לוריא ואחרים). כהדרגה זו ניתן לראות גם בהצטרפותם של בני השבט המיוחד במינו, שבט תימן, למסלולה של ספרותנו — הללו שהיתה גם להם תנועת השכלה (ר' יחיא קאפח), שניכר בה רישום ההשכלה באירופה (יוסף הלוי), כשם שהיתה להם כמין תנועת חסידות משלהם שלא ניכר בה רישום החסידות באירופה, התחילו בארצנו נספחים למעגלה של ספרותנו החדשה וגם הם ראשית הסתפחותם בשכבה העליונה, המאמר והתיאור, אחר כך פרקי הווי בדרגה השכנה לאמנות או מנחשתה (ר' מהלל העדני) ורק באחרונה, בגידולי הדור הצעיר שטעם מקצת טעמו של קיבוץ-גלויות, באים מעשי ספרות ממש, תחילה בנובילה קטנה (שרה לוי) ובאחרונה ברקמת רומן רחבה (מרדכי טביב). ועוד כמה שבטים לנו, שאין הם משתפים עדיין את עצמם בספרותנו אלא כמיני אוניקום, כשבט עולי פרס (אברהם כהן מזרחי), ואילו אחרים לא ניתן להם ניב שפתים, אך ודאות היא בנו, כי כוחה של מזיגתנו ישיה גם אותם ויושלם תהליך עיצובה של ספרותנו כספרותם של כל שבטי ישראל ומיזוגם.

חידוש גדול אחר, שהוא מראשי סימני ההיכר, היא השתתפותה של האשה הסופרת. ידענו סופרות עבריות גם בתקופת ההשכלה, אם בראשיתה (רחל מורפורגו), אם בהמשכה, אולם אף שהללו מצטרפות למנין ראוי, אינן יוצאות מגדר הפועה יוצאת-דופן. התכונה הזאת תתבלט לעינינו ביותר, אם נבדוק ונמצא, כי רב בהן חזיון הסופרת שידעתה בלשוננו, אשר מתוכה נתעוררה לכתובה, באה לה משום היותה בת יחידה לאביה, שרצה להנחיל תורתו שלא כדרך המקובל מאב לבן אלא בדרך שאינו מקובל מאב לבת. כמובן, עצם ההחלטה הזאת של האב וקיומה מעידים כי הוא כבר חי בתחום המושגים החדשים ולא ראה עיכוב ללמד את בתו תורה, אולם חידושו בא לו באנסו. נמצא שהופעת האשה כסופרת היתה הופעה צדדית-אפיזודית, מה שאין בו במציאות העברית בארצנו, שבה האשה בטבע-הדברים חיה את לשוננו ובלשוננו, וכדרך שכבשה לה מקום בחיים בכללם, כבשה לה גם בספרותנו וגילתה בה פעילות חשובה. העלייה השנייה היא שהעלתה גילויים חשובים גם בתחום השירה (רחל) גם בתחום הסיפור שבו כבשה לה הסופרת (דבורה בארון) מעלה, שלא מצינו כמותה בנוביליסטיקה של הסופרת באידיש. גלי-העליות הוסיפו והאשה מקום נכבד לה עתה בספרותנו, בשיר וסיפור, הגות וחקר, ביקורת מדע.

חידוש גדול אחר היא ההתגברות במערכת השיר — כוונתנו לנצחונה של הנגינה הנכונה בשירה העברית. ההפרדה בין הנגינה המקובלת בשירה (משקל טוני מלעילי-אשכנזי) ובין הנגינה השלטת בדיבור (לפי כללי הדקדוק על מלעיליו ומלרעיו) יצאו עליו עוררים עוד בימי ההשכלה ואף נעשו נסיונות לתקנה (לייב קינדרפריינד, יוסף ברגל) והמשיכו בהם זעיר שם זעיר שם, ביחוד מאחינו הספרדים שלא ידעו הפרדה זו מעולם (יוסף הלוי), וגם בזמן החדש נתחדשו הערעורים (ח. נ. ביאליק העיר על כך בראשית פעולתו ולא היה בידו לשנות), ושוב נעשו נסיונות (של"ג ואחרים), אולם כלל השירה הלך לפי המשקל המלעילי-האשכנזי שסתירתו הורגשה ככל שהדיבור העברי, ביחוד בארצנו, נעשה מציאות. גדול כוחה של מסורת, גדול כמותו כוחו של הרגל, גדול מהם כוחם של כיבושי השירה שנעשו בנגינה המלעילית ההיא, ולא יפלא כי משגבר הצורך החיוני לשנות את הנגינה ולהעמידה על טבעותה, התיארו אלה, ששיקעו מיטב כוחם בגימושה של שירתנו ותכונותיה המוסיקליות והזהירו מפני הברבריות, הצפויה עם המעבר, וסופם של בעלי-האזהרה שנכבשו (טשרניחובסקי, פייכמן) לנגינה הנכונה ואף סייעו לכבוש לה אפשרויות גדולות ומפליאות. המעבר הזה נעשה כהופעה הכוללת — יש מי שניסה בו כוחו מעשה סמל והפגנה בלבד (ח. נ. ביאליק) ויש מי שכלכל את שני מיני הנגינה, הנכונה לכל סוגי שיריו והמלעילית להכסמטר ובדומה לו (טשרניחובסקי, דוד שמעוני) ויש שחזרו על שיריהם והנגינם כדרך נכונה מי בכל כתביו (יעקב כהן, אליהו מיטוס) ומי בחלקם (יעקב פייכמן). וכללו של דבר כמעט כל משוררינו, מהם שרוב יצירתם או חלקה הניכר כבר נכתבו בנגינה המלעילית, עברו לנגינה הנכונה והיוצא מן הכלל (יעקב שטיינברג) לא בא אלא לאשר את הכלל. הפינה הגדולה הזאת מצריכה גם היא חקר מיוחד, שכן המעבר הזה היו באמת כרוכות בו רוב סכנות, ואם נמנעו הרי מכוחם של מאמצי יצירה נמנעו, וגדולה בזאת זכותם של אלה שקפצו את הקפיצה הזאת (יהודה קרני, א. שלונסקי) וכן אלה שלא ידעו נגינה אחרת (י. למדן) ומשכו אחריהם את משמרת המשוררים שלפניהם והכינו בסיס למשוררים שאחריהם. אין לומר, כי כל אלה שעברו מנגינה לנגינה נשכרו, אדרבה לא מעטים הם חללי המעבר הזה, והרי אין תימה, כי מי שהזהיר מפני המעבר הזה (יעקב פייכמן), ראה בו סכנה של ברבריות. אולם לפי שהמעבר היה יליד ההכרח ולפי שמחולליו נעזרו לשמו בתנופת-כשרון ובסגולת-חיות מצוינות, גברו על סכנה זו ושכמותה. והרי לא קטנה היא: שירה שכבר כבשה לה במשקל מסוים כיבושים מפליאים, מהם כאלה ששירתנו לא ידעתם דורות רבים (ביאליק) נתבעת לוותר על המסורת שנתגבשה ולסלול לה דרכים אחרות. רק אם נטיל על עצמנו את הטורח לבדוק בפירוט, כיצד מיצו מחוללי המעבר הזה וממשיכיהם את כוח שירתם ביכולת צירופים ונעימה, כדי להשלים את מה שניתן בנגינה הקודמת ואינו ניתן בנגינה הנכונה (דוגמה אחת וחשובה: פתרונה של בעית החרוז הנקבי הניתן כמאליו בנגינה הקודמת והמצומצם בנגינה הנכונה) ואף לעלות על אפשרויותיה, וביחוד להשמר מסכנת המונוטוניות האורבת לנגינה הנכונה, ולהעניק לה את האפשרויות המוסיקליות הניתנות בנקל בנגינה הקודמת והצריכות דרכי עקיפין בנגינה הנכונה, רק אז נדע גודל היגיעה וגודל הישגיה. כבר ראינו ניתוק מסורת אחד — שירת ההשכלה באשכנזי היודעת את שירת איטליה שקדמה לה, אך אינה נעזרת, אינה יודעת ואינה יכולה להעזר, בכיבושיה במשקל, בחרוז, בצורות השירה, ופותחת בדרגה נמוכה ממנה, במשקל התנועות, המקיים עצמו כשלושה דורות עד בוא חלוצי המשקל הטוני (גוטלובר) מגונוני (מאנה, ק. א. שפירא) וגדולי כובשיו (ביאליק, טשרניחובסקי, שניאור ואחרים). והנה אנו רואים ניתוק אחר — שירת העברים בארצנו יודעת את השירה שלפניה והיא גם נעזרת בה והיא מזירה עצמה מדעת ממנה והיא כמחברת משקלה במקום שניתק לפני דורות באיטליה. ודוק: לא מחברת אלא כמחברת — כי מה שנעשה בינתיים נבלע בתוכה. איך נבלע — גם בירור זה הוא מתעודתם של חוקרי המעבר לפרטיו.

ואין המעבר הזה אלא כגילוי סימפטומאטי במעבר כולל יותר, מעבר ללשון טבועה במציאות חיים וטובעתו, מעבר שסימניו יתגלו

לנו בכל אשר נפנה. הרי, למשל, סוגיה שכבר נידונה לנו במקצתה, סוגית התרגום. כבר העירונו על ההתפתחות שחלה בדרך התרגום ומלאכתו, והיא ההתפתחות ההולכת בד בבד עם התפתחות הלשון ויכולתה למלא כל צרכי החיים, לצד מלאותה ושלימותה. ההתפתחות הזאת, בסיוע כמה כיבושים בספרותנו המקורית (ביחוד כוח הביטוי על דקותו בשירה, כוח התיאור על פירוטו בסיפור, כוח-ההבחנה על דקדוקה במאמר), גרמה לה למלאכת התרגום שתעבור יותר ויותר מדרך ההעתקה הנוהגת לתרגם את הדברים בכללותם, בשמירת עיקר התוכן ובשמירת גווניו, בעיבוד ובפסיחה, לדרך התרגום הנוהגת לתרגם את הדברים לא כשיעורם אלא כדיוקם, ושעל כן נדרשת התאמצות כדי להגיע למכסימום של שיווי-הערך שהוא בגדר שרותו של תרגום בכלל. ואם, כמבואר מדברינו, המעבר הזה חל עוד בתקופה האחרונה של ספרותנו בגולה, הרי מציאותה העברית של ארצנו ומה שנשפע ממנה לגולה, המהירו את המעבר הזה והגבירו אותו להפליא. כי בה, בארצנו, נעשה המעבר הזה הכרח-חיים. ואם כי ההכרח, שחייב מלאכה מרובה שעשייתה בסיטונות, הצריך צבא מתרגמים רב והצרכים הגדלים והולכים (הנוער הגדל על לשוננו בלבד) גייסו למלאכת התרגום גם שאינם מאומנים ביותר, הרי גם המחמיר שבמבקרים לא יוכל להתעלם מכך, כי חבורת מתרגמים מעולה גיבשה, בזמן קצר בערך, מסורת ראויה, שקבעה ממוצע שאין לרדת מתחתיו, וכל הסימנים מעידים על עלית רמת התרגום. וגם זה תפקיד מיוחד לחוקר-לשוננו וספרותה לבדוק בבירור, מה עשה המתרגם ללשוננו וספרותה בעצם-מלאכתו. בלעדי חקירה כזאת לא ישוער עד כמה מלאכת התרגום חייבה את עושיה לערות-הרוח, לאימוץ-הכשרון, למיצי-התוכיות של לשוננו, כדי לפתור את הבעיות הרבות והשונות, — סוגי התרגום המתאימים לשכבות הביטוי השונות, אם הגות ותיאור, אם רגש ודמיון, אם הגדרה או בינה, מבלי לוותר על כל בת-צליל וכל בת-כוונה ולתת את ערכיה בלשון האחרת מלוא משקלם. וכבר היה מי שנתערר בתמיהה על כך, על שום מה המילונות שלנו, במידה שאינה תקועה באגירת המלים אלא מפליגה לאגירת הניבים, מתעלמת מאותו בית גנזים גדול שנוסף ללשוננו — מעשה המתרגמים — וכבר היה מי שביקש לעורר למעשה שעשיתו חובה — בדיקת (צ"ל, לדעת, בדיקה) מדוקדקת של מיטב התרגום העברי מתוך המלים, הניבים, הצירופים שנתחדשו לו בתרגומו (ישראל כהן). כי התרגום ללשוננו כמעשה יצירה דומה וזכותו בהרחבתה וגיבושה של לשוננו עמו.

נודה, כמה פעמים גלגלנו בתיבה: מעבר, בעודנו מרגישים כי, בעצם, נתבעת תיבה אחרת, כוללת וממצה יותר, היא התיבה: **תשובה**. ויש חזיונות שהתיבה הזאת הולמתם ביותר — שבשבת גדולה, שנשתבשה בה חכמת ישראל, באה עתה ופה על תיקונה. מפוצלת לכמה לשונות, תחילה לשונות ראשיות (גרמנית, צרפתית, אנגלית) ואחר-כך ללשונות שקוראיהן מצומצמים על ארצותיהם (רוסית, הונגרית) היתה כמתחננת אל שרשה ומקורה, ולא הועילו קינותיהם של ראשונים (שי"ר, שד"ל) ולא הועילו קריאותיהם של אחרונים (יוסף קלוזנר), ולא הועילו נסיונות שנעשו במרכזי מערב (החל ב"בית המדרש" לאייזיק הירש ווייס דרך "מזרח ומערב" לברינין וכלה ב"דביר לביאליק), שלא נמשכו להם אלא פירורים בודדים, ורק מציאותה של ארצנו, ביחוד משנשתלו בה מוסדי מדע וחקר, חוללה את התמורה שנדרשה מכבר הימים. והיא באה בשני דרכים — האחד, שניתנה לו הגדרה נמצלת ונלבבת: פדיון-שבויים, וכוונתו השבת-מפעלותיה של חכמת ישראל בדורות אחרונים ללשוננו. הכוונה הזאת נדרשה תחילה הלכה למעשה בדרך שהיה בה מן החובבנות (כגון ספרי בכר בתרגום אז"ר) וסופה בידי מומחים (כגון הדרשות לצונץ בתוספות אלבק). הדרך האחר הוא ליכודם של חכמי ישראל, שכתבתם היתה לועזית ועם מעברם לארצנו בא מעבר ללשוננו. מהם שבאו זקנים לארצנו והם כמחדשי-נעורים (יוליוס גוטמן, היינמן), מהם שבאו צעירים ולא זו בלבד שסייעו להרחיב ולהעמיק את חכמת ישראל בלשוננו אלא בנו בה דיוטות חדשות. ועד היכן כוחם של גידולי-תחום-הלעז מגיע אתה למד מכך, שלשונם משמשתם גם מעבר למקצועם (ראה, למשל, כוחו של ג. שלום במסה או כוחו של ש. ד. גויטיין כבתרגום ואף נסיונו לחבר דראמה מקורית). וכשם שראינו בפרשה זו דוגמה מצויינת של תורה החוזרת על אכסניה שלה, כך נוכל לראות בשכנותה (שאר המדעים) דוגמאות של תורות הנכבשות לאכסניה שלנו להרחיבה ולהעמיקה עד שלשוננו תוכל לומר, שאין דבר אנושי אשר יחסר בביתה.

ומן הענין היה לסדר רשימה של חכמים וחוקרים, שראשית פעולתם בלשון-לעז והמשכה או אחריתה בלשוננו, ולמדנו ממנה כוחה של המציאות העברית בארצנו ונשלמה גם בידינו מפת האסטרטגיה של לשוננו במסע הסתערותה להשיב לעצמה שטחיה — הוי אומר: קיבוץ היהודים שבהם, בין חבורות בין יחידים — האבודים. מובן, כי שלימותה של המפה מחייבת, כי לא נסתפק באלה, אלא נצרף גם רשימה נוספת — מי ומי בשאר תחומי הספרות, ביחוד הספרות שחותמה פיוט, היה עשוי להיות מסופר-הלעז בארצנו ולשוננו אינה לשון יציר תו ובה ומתוכה נעשתה לשון-יצירתו, באופן שניתן לומר (במכריע, או לפחות ברוב המקרים), שאילולא עליתם לארצנו ונשארו הללו סופרי-לעז. תהא זו רשימה מגוונת מאוד גם מבחינת הגילים, גם מבחינת סוגי הכתיבה, גם מבחינת שוני-ההכשרה הלשונית, שבהם חל המעבר הזה. כשם שנמצא בה תלמידי חכמים, שהיו סופרים, עתונאים. רבנים, חכמים בלשונות-לעז וכבואם לארצנו נתלבתה בהם גחלת כבויה של גירסת ינקותם ונוספו על צבא כותבי לשוננו, כך נמצא בה אחרים, שלא היתה להם קרן שמורה כזאת וקנינה של לשוננו היה להם חידוש על ספה של ארצנו ובתוכה. רשימה כזאת תראה לנו כי מי שביכורי פיוטו ברוסית נעשה כאבי הנובילה ארצישראלית (צבי שץ) וכאם הליריקה הארצישראלית (רחל), כשם שתראה לנו כי מי שהוציא עוד בארצנו קובץ שירים באידיש ובה גם נכתבה נובילה שלו על השומר (א. ראובני) נעשה כאבי הסיפורת הריאליסטית הארצישראלית וחוקר לשוננו ומוצאה, ומי שהמשיך עוד בשבתו בארצנו להיות סופר אידיש (מ.סטבסקי) נתערה בלשונה, עד שנעשה מבקרים של גדולי סופרים בפניה מסויימת (תיאורי הטבע ודיוקם). ומובן כל מה שנרחיק בעליות תתרבה הרשימה הזאת ואם בעליה השלישית נמצא מי שביכורי פיוטו גרמנית (ש. שלום) ושהמעבר ללשוננו היה לו קל (מסורת בית רוז'ין) כן נמצא מי שביכורי-פיוטו ברוסית (ע. זוסמן) או פולנית (א. פינקרפלד), ושהמעבר ללשוננו היה להם קשה יותר. הרשימה הזאת ניתן להמשיכה עד ימינו ונמצא בה פמליה של סופרים, מהם שכבר פרסמו ספרים בלועזית ובאו ללשוננו בשנות-העמידה (ג. קרויאנקר, י. קסטיין) מהם בגיל צעיר יותר (ברוך קורצווייל). מהם שקנו או כמעט קנו להם את לשוננו בארצנו והיא לשון כתיבתם הראשונה (י. זרחי, א. סימונון). כפרשת-המודות לעצמה יהיו בני עלית הנוער, ששנות חינוך מעטות

בארצנו הקנו להם את לשוננו כדי יכולת יצירה בה, ועליהם יצטרפו פליטי מחנות ההשמדה מהם המפליאים בזריזות בכיבוש לשוננו.

ואחרון-אחרון: הרחבה והעמקה של שדה-ההתבוננות והניתוח — והיא הבולטת ביותר בסיפור העברי ושינוי נושאו המרכזי, שיצא ממצמצומו על יריעת-הדיינות בין שני דורות ונתרחב כדי כלילת כמה דורות (ש"י עגנון), כשם שיצא ממצמצומו על תחום מושב, אם בגולה אחת אם בגולה אחרת, ונתרחב כדי כלילת שבטי ישראל שונים במעמד ייחודם ובתהליך מיזוגם (ח. הזז) — לבט קיבוץ הגלויות ופלאו.

פרק ששי: אל השתיין

ראינו מלחמת לשוננו וספרותה מכמה בחינות שהצד השוה שבהן הוא השטח, ומן הדין שנראנה מכמה בחינות אחרות שהצד השוה שבהן הוא העומק. חלוקת הראייה הזאת היא, כמובן. מתודית בלבד, שכן באמת נעשתה המלחמה הזאת בבת-אחת בשני הממדים. וביחוד בתחום היצירה לא היה כיבוש שטח המרחב אלא כהבטחה של תנאי כיבוש העומק. אם נראה ספרות הדורות האחרונים כמערכת כיבוש כפולה ונרצה לראות בה נקודת בוחן גדולה, נבחר את נקודת המוקד הגדולה והוא — ח. נ. ביאליק שבו מתבארים הכוחות הפועלים, הגלויים והנעלמים של תקופה שלמה, מבלי שהוא יתבאר מתוכה, שכן יש בו אותה יותרת סגולית המציינת את הפינומן. יותרת זאת מתגלית לפנינו בכל גישה שאנו מנסים בה לגבו, בין אם זו גישה המסתכמת בשאלה: מי היה, בעצם, ביאליק ובין אם זו גישה המסתכמת בשאלה: מה היה; בעצם: ביאליק והשאלות ניתנות להן תשובות רבות וסיכומן הוא: פחות ממה שהיה ויותר ממה שהיה. ודאי. התשובה הבולטת היא: הוא היה משורר, אבל מה נעשה ובחינתו על פי כליל-הסגולות שלו אומרת לנו, כי היה גם משורר, לאמור שהיה (בפועל וביחוד בכוח) יותר ממשורר. כבר ניסינו לשאול, מה הפסידתנו תעודת-הדור שהטיל על עצמו, הלא היא המלאכה שעשתה את שר-השירה כאיש-קרדום ועתה עלינו להוסיף: לא כל שכן אם אנו סבורים, כי גם השירה לא מיצתה את כל-כולו, שכן לא נכחיד כי ספק הוא בנו האמנם המשורר הוא מלא-לבושה של נשמה עליונה כזאת היורדת אחת לדורות. שהרי לא כספרויות אחרות ספרותנו — ספרות אחרת. שיש בה שנים או שלושה מחזורים גדולים של התפתחות, כדרך-הטבע הוא לה שתהא רואה את פסגתה בגדול משורריה; ספרותנו מחזורי התפתחותה הגדולים מרובים מדי, שתוכל לנהוג בקנה-מידה זה. אמת, אנו מדברים בספרות העברית החדשה, שהיא לפי התפיסה המקובלת בת חמישה דורות, ולפי תחומה המקובל היא רואה עצמה כספרות בספרויות אירופה ומקבלת כממילא קני-מידותיה, אבל באמת הרי אין היא אלא מחזור אחד בכל הספרות העברית הנמשכת ברציפות אלפי שנים ושאלה גדולה היא, אם גם ספרות כזאת בכללותה ראייתה בראיית ספרות אחרת. על כל פנים אפילו סקירה קלה על פני האישים, שנחשבו כשיאי-תקופה ותקופה, כשיאי-מחזור ומחזור, מחזקת את הספק שבנו. העם ראה בגדולי-אישיו מזיגה של הנהגה ושירה והוא ראה אותם כך לא בלבד משום שמנהג ראייה זו היה רווח בתקופת המיתוס וקדמת-ההיסטוריה (משה רבנו, דוד המלך ושלמה המלך) אלא משום שהמזיגה הזאת נתקיימה ממש בתולדותינו — מופתים לה לא בלבד הנביאים, שספריהם הם פסגת שירתנו ולא ספריהם של משוררים בלבד (איוב), אלא גם גדולי שירתנו בימי הביניים, שהמזיגה של הנהגה ושירה מצאה ביטוייה גם בשירתם גם בהגיגתם (רשב"ג, ר' יהודה הלוי), שכן האומה בעומק חישתה ביקשה לראות כפסגת-רוחה את נושאי רוח הקודש, והאידיאל של חידוש רוח הקודש המפעם גם את הפילוסופיה שלנו (רמב"ם) גם את הקבלה שלנו אף הוא עדות מסייעת לכך.

אם נמוד, לפי הראייה הזאת, את ספרותנו החדשה, ביחוד לפי מסגרתה המקובלת, הרי רוב המשוררים שנחשבו פסגות דורות (וויזל, שלום הכהן, אד"ם הכהן, יל"ג), לא יעמדו בפני קנה-המידה היאה לספרותנו, ואם לפסוח על שביב בן-חלוף (שלמה לוינזון) הרי קנה המידה הזה יחול רק על חזיוני-הקצוות — רמח"ל מזה וביאליק מזה. ראשון בערה בו תודעה זאת, ואפילו נלחם לאשרה בתודעת הדור והוא סוד פרשתו הטראגית; אחרון התנוצצה בו תודעה זאת ונלחם להכחישה מעצמו ומתודעת דורו והוא סוד פרשתו הטראגית גם היא. היא התנוצצה בו — אתה למד מדבריו: היא התנוצצה בדורו — אתה למד מיחסו של העם אליו שאין לפרשו ברישום שירתו בלבד. בשיר משירי ביאליק מתוארת הסיטואציה של דורו, שכל רגשות לבו הסתומים נביא שאלו והוא ביקש נביא-אמת שיגיע בצינור לבו של הדור וידליק מעל לראשו כוכבו ורוחו יהיה המבוע לכל ההרהורים הכבושים בהרבה לבבות. והמשורר רוצה להאמינו, כי אחד-העם הוא שהיה הנביא הזה, ואכן הוא מתארו אריאל-האמת, איתן הרוח וכדומה, ועיקר-ההגדרה שהוא שומר הניצוץ האחרון של אלוהים, ולא עוד אלא אם יש ונצנצה בו לפעמים רוח הקודש ונתגלתה בנפש יהודי, הרי לא זרחה באחד מכל בני הגולה כאשר הזהירה בנפשו הגדולה של אחד-העם. נודה על האמת, כי בקראנו את האודה המרוממה הזאת קשה לנו לפרנסה, ודורות אחרינו ודאי לא ידעו לפתור את החידה המוזרה הזאת, מה ראה יחיד-העם לתלות לקשור כתרים כאלה לאחד-העם. ואפשר שהחידה תפתר לו באופן שיראה בבירור: כתר זה שנתלה במורה היה באמת תלוי בתלמידו הגדול ממנו. אך הוא, התלמיד אפילו התנוצצה בו תודעת היותו יותר ממשורר, הכחישה מכל וכל, וכן נראה, למשל, כי הנה בשירו האחד ("גם בהתערותו לעיניכם"), הגיע לתודעת תעודתו, שכן הוא מדבר בו על גילוייו כעל מעשה העלמה והטעאה ואפילו מחבואי חרוזיו יראה ככסות שפוניו ואין הם אלא כחרפי-סוגר אשר מבינותם לביא (ואנו מעיזים לשמוע חריזה עלומה: נביא) לזהט זומם יציץ וסוגרו נשכר בין לילה, בריחיו היו רסיסים והוא, הלבאי עצמו, נמלט למכורתו. אולם בשירו אחר ("שחה נפשי"), שמענו שלילה גמורה של תודעה כזאת. כי בו יכריז: לא משורר אנוכי, לא נביא, חוטב עצים אנוכי, חוטב עצים איש קרדום.

אכן, ההתנוצצות הזאת של תודעת שליחותו היתה בו עד ארגיעה — רוב ימיו ככוח בלום וחנוק היתה, מלך אסור ברהטים. על שום

מה היה רק משורר וגם המשורר צמצם עצמו בפני איש הקרדום, על שום מה יתרונו על המשורר נבלם בו ולא נתגלה אלא במכיתות-ארעי והיה כאפשרות, אשר רק מאחורי חרוזיו ומתחתיהם תתגלה כממשות, ענין גדול הוא לענות בו, אולי הענין בה"א הידיעה. אפשר ומרחק-זמן גדול יותר יניח תשובה שלימה, אנו אין בידינו אלא רמזי תשובה. כשאנו מתבוננים בנחלתו של ביאליק ומוצאים גילומה בעיקר בכרך השירים, שאינו גדול ביותר, אין אנו מתקשים לראותו כשיא במחזור הדורות האחרונים. אבל אנו מתקשים מאודימאוד לראותו כשיא מחזור במחזורי ספרותנו בת אלפי השנים. ראשית רמז היא מסגרת זמנו — הוא נולד וגדל בתוך מחיצה שהיתה עלולה לכווץ אותו, ואף כיווצה אותו ואם לא כיווצה אותו ככוחה הרי משום שסתרי נפשו מרדו עליה גם אם גילויי נפשו נכנעו לה. מספר-הקורות ידענו את וולין, פיסת יהדות זו ששכבתה התחתונה כרטיטה של זכר שחישות ת"ח ומשיחיות ושכבתה העליונה כרצועה נרחבה של חסידות שמלכסנה קו דרך של השכלה, ומשירי ביאליק וסיפוריו ידענו מה ומי היה אותו נער שגדל בה ומתוכה, טיפוס מובהק של חולם בהקיץ, שראייתו היא כמשולש גדול — מראה הממשות אשר לעיניו, מראה חזיוני המקרא אשר בדמיונו ומראה-השתיה של קדמת הילדות אשר בנפשו, והעיקר שהמשולש הגדול הזה אינו מופרד אלא ממוזג בנפשו. הרינו זכורים גדול ההפתעה שנפתענו בבוא המשורר בפני אספת מורים לספר על מקורה והתהוותה של העזה שבשירותיו (מגילת האש) ועיקר ההפתעה, כי יסודה של האש הגדולה היתה שריפה קטנה בעיר ילדותו. והרי באמת פרט מועט זה גם יוצא ללמדנו על המשולש הגדול — מראה עיניו המועט, השריפה הקטנה, נתקפלה בו האש הגדולה, אשר גם היא כמשולש גדול, — אש הקוסמוס, אש ההיסטוריה, אש ההווה כאשר ידענוה משיריו שהם האבטוביוגרפיה הכסויה שלו ומסיפוריו שהם כאבטוביוגרפיה הגלויה שלו. והנה הנער הזה נגזרת עליו פגישה ראשונה, הלא היא הפגישה עם וולוז'ין המתנגדית, אשר מלפניה יצאה, מוכרחה היתה לצאת, פעולה שהיתה יותר מעכבת, יותר בולמת מאשר מעודדת ומדרבנת למצות את תעלומת נפשו וכוחותיה.

קראנו גם קראנו מה שמספרי-זכרונות וחוקרים מספרים בענין השפעתה של וולוז'ין, הנראית להם ברכה, אבל לצערנו אין בידינו להסכים עמהם, ושכרה של אותה פגישה יוצאת, לדעתנו, בהפסדה ושעל כן אין אנו יכולים שלא לראותה פגישה פאטאלית.

והוא הדין בפגישה אחרת, היא הפגישה עם אחד-העם. ידענו מתולדות הספרויות את ההופעה הזאת — איש שירה גדול נשפע בשיטת המחשבה מאיש הגות פחות ממנו ונוודעת, למשל, דוגמת ההשפעה של טוביאנסקי על אדם מיצקביץ', אבל טוביאנסקי עורר במיצקביץ' כוחות רדומים ואילו אחד-העם יצאה מלפניו השפעה עוצרת, מאפקת. קראנו גם קראנו דברי המשורר עצמו ודברי מעריכיו על הברכה הגדולה שבעצם-ההשפעה הזאת ותוצאותיה, אבל דיה סקירה בשירתו של ביאליק והתפתחותה, ודיו עיון במחשבתו וגלגוליה, כדי לראות כי היה מה שהיה למרות ההשפעה הזאת, וכדי לנחש מה היה אילולא ההשפעה הזאת, שעל פי אפיה היתה מצננת אם לא לומר מגמדת. שעל כן אין אנו יכולים שלא לראות פגישה זו כפגישה פאטאלית. והוא הדין בפגישה השלישית, היא הפגישה עם מנדלי. ושוב ידענו אף ידענו מדברי המשורר עצמו ומדברי מעריכיו גודל הברכה שנכרכה בפגישה זו עם בעל הנוסח, שהוא כפולס אמנות מושלם, אבל אין אנו יכולים לכבוש השתוממותנו, כי מי שידע להגיע למתיחות, אשר השירה העברית לא ידעה כמותה אלא ברשפי-האכסטטיקה של משוררי הקבלה ובהמנאות של גבירול, היא המתיחות הרצופה אשר ב"מגילת האש", ראה את עצמו תלמידו של מי שהיה דבוק כולו לריאליסמוס, שחללו אמתיים על גבי הקרקע, וכובלו על כרחו במחיצת-המציאות הצרה, אפילו אם הוא שופך עליה תוכחתו המרה ביותר. ואין ההשתוממות הזאת פוחתת משום שביאליק באמת יכול היה לראות עצמו כתלמידו של מנדלי, שכן במה שהיה תלמידו ("אריה בעל גוף") הוא זוטא ולא רומה של יצירתו, ולכל המרובה היא צלע צדדית אחת בתבנית יצירתו הגדולה. ויש אנקדוטה קטנה המתגדלת כדי סמל — הלא היא ההלצה הנודעת של מנדלי, שלא נחה דעתו מ"מגילת האש" ואך בבוא "הבריכה" פג רוגזו ואמר: ואתא מיא וכבא לנורא. אנקדוטה קטנה זו כלולה בה כל אי-האפשרות להבנה שבין ביאליק ובין מסגרת גידולו והשפעתו. ושעל כן אין אנו יכולים שלא לראות גם את הפגישה הזאת כפגישה פאטאלית.

והפאטאליות היתה במה שביאליק עצמו נסחף למסגרת סביביו והשפעתה הבולטת. מתוכה מסתברת לנו דעתו שלו עצמו על הגדולה שבהתפרצויות בשירה, "מגילת האש", אשר תחת היותה לו מעפל אשר ממנו ייפתחו לו שערים חדשים, נראתה לו כשלון שביקש אפילו לתקנו בשירה אחרת, שהיא כחטיבת חמדה וכולה משבצות חן אך צירופה מרובה מאשה, אש הקודש, וליטושה מרובה מרוחה, רוח הקודש ("אגדת שלושה וארבעה"). ודאי שאין אנו יכולים שלא להצטער, כי דעתו של מנדלי, שאמרה בבדיחות דעת נעשתה, בעצם, הדעה המקובלת הנאמרת בשיקול דעת ובכמה מיני הדגשה (יעקב פייכמן), אך צר ביותר כי דעה זו הצטרף לה המשורר עצמו ונעשתה בלם לעצמו. והרי לא חסר בלמים ומעצורים וביטוי להם אותה זהירות מופלגת, כפי שנמצאה גם בחייו גם בשירתו. בחייו — יחסו לאישים המנוגדים למעגל-השפעתו הנזכר ובפרשה זו יש סוגיות, כמו סוגית מ. י. ברדיצ'בסקי שכבר ניסו לפרשה (ש. צמח) ויש סוגיות אחרות, כמו היחס לא. נ. גנסין או י. צ. רמון הצופות למפרש. אך בדרך כלל כבר ניתן לשער, כי ביחס הרתיעה והדחייה הזה הרתיע עצמו ביאליק מצד אחד וגדול שבו עצמו ודחה מעליו צד אחר וגדול שבו עצמו. שכן הקריאה המתוזת שלו: **מפני כף הקלע יגורתי** אינה, בעצם, אלא לשון-הפלגה על יראתו, יראת-תמיד מפני כוחות שהיו עצורים בו ושבהם ניפלה על פני דור ודורות. היראה הזאת מפעפעת גם ברתיעה המסקנית, שעליה העמידנו לא חוקר שפונות ספרות אלא משורר שפונות נפש(הלל צייטלין): בבוא המשורר לתאר לנו חזיונות, שאין אנו מפקפקים כי נחזו ממש, הוא רואה להקדים לתיאורם תיבה קטנה וכרקטריסטית ביותר: כמו כעין, כאילו. מובן, כי ביסודו היה נאמן ליסודו והיה נאמן מדי שאמת נפשו וסתריה לא יפרצו, אך הרבה ממנה נשאר עלום ועוד תדרש מלאכת חקר גדולה, כדי לגלות יתר על העלום, שכבר גילוהו קצת חוקרים בין השיטין, את העולם מתחת לשיטין. ואם עבודת חקר ראשונה אינה מקובלת על בני הדור, ביחוד בני דורו של ביאליק, וביותר בפמליה של המקורבים אליו, הרי עבודת חקר אחרונה לא כל שכן. ולא פליאה היא, שכן העבודה האחת והאחרת מסקנתה היא, כי היחס שבין ביאליק והפמליה שלו אינו ביחס שבין גדול לבין קטנים ממנו אלא ביחס שבין ספציס מיוחד, שהוא על

פי צורת ביטוי במעגלם אך על פי מהותו מעבר לו. אותו הייחוד גורם, שמלוא הבנתו אינו באפשר אלא בגילוי העולם הנסתר מאחורי שירתו ומתחתיה.

ידענו, כי תפיסה זאת לא תכבוש לה בנקל מהלכים ותהא חייבת לכסח פסיעה פסיעה שביל לעצמה בחורש התפיסות המקובלות, שעיקרן שלושה הבדלי הערכה. ההערכה האחת, והיא הפשוטה והנפוצה ביותר מגדירה את ביאליק בחינת משורר לאומי וקשה לומר, כי הצליחה להעמיד את ההגדרה הזאת על בירורה, והיא אינה מתחווה כהלכה גם בפי המחליפים את הכינוי הניטל בדרך הקפה מאחרים והמחודש לצרכי אידיאולוגיה של דורות אחרונים (גזירת מונחים לפי תיבה: לאום שהיתה כתיבה מוזנחת ולא נחשבת) בכינוי אחר, מושרש יותר: משורר האומה, שכן גם ניסוח זה אינו יוצא מכלל עימעומו, אפילו אם הוא נעשה על דרך הבחנת הניגודים של אומה ועם. וביחוד בולטת ההגדרה של ביאליק כמשורר לאומי בצמצומה, אם היא באה להעמיד עיקרו על הצד, שבו הוא מעורה, בנושאי שירה, כוונתם ומגמתם, בתנועת הלאומיות. כולנו יודעים, כי שירים אלה הם חלק חשוב בכלל יצירתו, החל בבכור שיריו שהוא כספיה וכסיכום של שירת חיבת ציון התמימה, וכלה בשירי התוכחה הגדולים. אבל הערכה מעוולת היא המעמידה כעיקר-שירתו את השירים שהיו לפי הפרוגרמה של הדור, ואשר מרחק הימים וחילופי הפרוגרמה הכרוכים בו מפרידים בהם יותר ויותר את צד השירה ואת צד הפובליציסטיקה, באופן שמזגם עשוי לקיימם מעבר לדור ותכנם מצמצמם על דורם. בניגוד להערכה הזאת שנעשתה נפוצה ביותר עד כדי שיגרה מצויה, היא ההערכה האחרת שאינה נפוצה כמותה (ראשית ניסוחה הבולט ד.א. פרידמן) המגדירה את ביאליק בחינת משורר היחיד ויגונו. ההערכה הזאת רואה בביאליק מה שהיה מוטיב של עיקר בספרות הדור, המוטיב של היחיד ולבטיו ובדידותו (ברדיצ'בסקי, ברנר, שופמן, גנסין). כולנו יודעים, כי שירי היחיד הם חלק חשוב בכלל יצירתו ובהם הגיעה באמת לידי עומק ביטוי גם הרגשת הבדידות ("לבדי") גם הרגשת התלישות ("צנח לו זלזל") של היחיד העברי. עם זאת הערכה מקפחת היא, המעמידה כעיקר-שירתו את השירים שהיו לפי הלך-הרוח של יחיד הדור, שמרחק הימים וחילופי-הלך-הרוח הכרוכים בו מפרידים בהם יותר ויותר את צד השירה שערכו קבע וצד הבעיות שערכו ארעי. והרי עצם-העובדה, כי בריווח-זמנים מועט נטבעו במחוז-הביקורת שלנו שתי הערכות שונות, שכל אחת היתה אנוסה להעמיד כביכול מחוצה למסגרתה חלק גדול של יצירת המשורר, אומרת דרשוני. גם בעצם העובדה הזאת הוכח קוצר-היד של בעלי ההערכה לתפוס את המשורר בכליות שלו. ומן החובה לומר, כי גם הנסיונות לאחד את שתי ההערכות האלה לא היה בהם כדי להתגבר על השניות המקפחת הזאת, ויותר משהעלו חטיבת מזיגה העלו דבר-פשרה, אם לא מעשה-כלאים. כי בעלי ההערכה הקיצונית יכלו, בערך, להסתדר בנוח — עצם ההכרעה שהכריעו, אם לצד משורר הכלל, אם לצד משורר היחיד, כבר נתן בידם קנה מידה של עיקר וטפל ומה שנחשב להם ראש התנוסס בהדר מפנים לגדר-הכרעתם ומה שנחשב להם משנה התפשט לו בצניעות מחוצה לגדר הערכתם. מה שאין כן מבקשי המזיגה שהגיעו בדוחק לידי פשרה — הללו נתעוררו ממילא על כך, כי לא מעטים השירים שההכרעה הזאת קשה בהם ביותר, שכן שירים, הנראים כשירי כלל, נתגלו להם שירי-יחיד מובהקים, ושירים הנראים כשירי יחיד, נדרשו להם כשירי כלל מובהקים, וככל שהעמיקו לעיין ראו התחומים בלולים, ובבואם להכריע לא יכלו להסתיר מבוכה ואבדן עצות. רק באחרית ימיו של ביאליק ואחרי פטירתו נסללה ראשית נתיבה לתפיסת אישיותו ושירתו במלוא פוליותה. הגשר לתפיסה זאת הוא בהכרה, שהיא לבעל אינטואיציה הנחת-אב ולבעל-ניתוח מסקנת-גמר: בביאליק הגיע לגמר-בישול ראש-מאמציה של ספרות דורות האחרונים — הריקאפיטולאציה העצמית של האדם הישראלי, ריקא-פיטולאציה שדרכה בירידה משכבות הרוח העליונות עד שכבות הנפש התחתונות, מחזית התודעה הפרוגרמטית ושטחה עד מסד היצריות ההיולית ועומקה. ודאי שהתפיסה הזאת נותנת דעתה על שני הצדדים, כפי שהבליטום שני דרכי ההערכה הנזכרים, אלא בה אין הצדדים האלה בחינת עיקר וטפל, ראש ומשנה. גם היא יודעת על שירת הכלל ועל שירת היחיד, אך היא רואה אותן כרבידים במתכונת הנפש, כביכול מיני שכבות במבנה הגיאולוגי שלה, אך לא כשכבות היחידות, שכן היא רואה שכבות תחתונות מהן וביחוד השכבה לפני היות הנפש בחינת כלל ובחינת יחיד, שכבת-השתיה. תפיסה זאת, רואה כראשית-חובה לעצמה להשמר מפני אותה הנוחיות של הפרדת-יסודות, שכן מהיותה אמונה גם על דרך הניתוח של דקדוקי-פילולוגיה גם על שיטת ההארה של פסיכולוגיה-המעמקים, היא יודעת כי משל השכבות הגיאולוגיות אינו אלא משל. שהרי בנפש השכבות השונות אינן מסודרות באופן, שאם האחת ממלאת חלל מסוים הרי שכנתה או יריבתה נדחקת מתוכו, אלא הן קיימות זו בתוך-זו. עדות לשכנות הצפופה הזאת של זה-ליד-זה וזה-בתוך-זה הוא המשולש הגדול שהוא אמנם סמל מכריע אך לא יחיד, בשירת ביאליק, ושב ויראנו את נפשו במזיגת סודותיה, ביצרי-הנפש, במערכת-ההיסטוריה, בהיות-היקום.

בהתלקחויות אלה, שבהן מתמזגים שלושת היסודות כחטיבה אחת מגיע ביאליק לרומו שהוא גם עומקו, כלומר באותה ארץ שבה יש אידנטיות בין רום ובין עומק. מתוך התפיסה הזאת אנו למדים, כי ביאליק היה כאחת גם בעריסת מולדתו, עיירת וולין, בישיבת המתמיד, בעיר ההרגה עיירת וגם בארץ לא נודעת, באיי הזהב, אלו המקומות שבהם מתלכדים מוסדי עולם.

דברים אלה צריכים הדגשה, וביחוד עם ההערכה, שהתגברה, על אותה הפרדה המלאכותית הנזכרת ואף על פישורה, ותחת להעמיד את ביאליק בשני מעגלים מנוגדים היא מעבירה את הנגוד בו עצמו ומעמידה עיקרו בשדה ההתנגשות הגדולה שבין הקמאות היהודית וגילומה במסורת הישנה שתכנה ולבושה דתי ובין המציאות החדשה שגילומה בנסיוני החילונית החדשה. ודאי שהערכה זאת (ב. קורצווייל) מקדמתנו הרבה, אך אפשר וההבלטה המוגזמת של אפס-האונים אשר למשורר ושירתו לגשר בין העולמות האלה ולזווגם באה משום ההתעלמות מכך, כי באמת שירתו היא שדה-התנגשות של שלושה עולמות. ועוד תדרש מלאכת חקר רבת-יגיעה כדי לחשוף את רוב הסמלים, נקודות ההפגש של שלושת העולמות למלחמה ולהשלמה, ונוכל לראות מלוא ראייה את הסתערותו של ביאליק והישגו בריקאפיטולאציה של עצמו, שאפשר לא באה בסופה אלא להכשיר את עצמו למדרגה שהוא היה ראוי לה, ושלא הגיע אליה אלא זעיר שם זעיר שם באיתכסיא גם מיראתו מפני תהום עצמו, גם מחמת מסגרת דורו שהיתה

עוצרת, מאפקת, כובלת, וששלוש הפגישות הפאטאליות שנזכרו לא היו אלא רמזים בולטים בה. רק עיון כזה עשוי להעמידנו על מלוא גדולתו; כי רק בו ומתוכו אנו למדים, איך היה ביאליק מתגלה אילולא יראתו זו ומסגרתו זו. בעצם, חוזר לפנינו, בשיעור לא-נחקר, חזיון שדורות קודמים היו מגדירים אותן בשלוש תיבות-יגון קטנות: לא איכשר דרא.

ברור, כי לגבי תפיסה כזאת כמעט שמיטשטשים הבדלי ההערכה המצויים. לא שהיא כופרת בעיקר אחד או אחר, שהערכה אחת או אחרת קובעתו כעיקר. אלא שהיא רואה אותו כפן אחד במכלול-הפנים, והיא מבחינה בין זעיר אנפין ואנפין רברבין וחותרת מיריעת השטחים העליונה (אידיאולוגיה כרוח הדור וטעמו) לעומקם של השרשים, וביותר היא שוקדת להגיע להבנתם של הגילויים, שבהם נתלכדו עולמות באורו של סמל גדול הנוקב תהום רבה ונמצא יסודות-מעלה ויסודות מטה מחוברים במראה-השתייה. רבים החזיונות שבהם נתחוללה ההתלכדות הנשגבה הזאת, וכדוגמה יהי לנו מוטיב השביב האחרון שניצל, שאם אנו בודקים בו אנו רואים, כי הוא מתגלה לפנינו ביסודו כתמונת נר דלוק שכמעט לא יחסר משיר ושיר, עד שאנו רשאים לומר, כי אין לך שיר חשוב בשיריו שלא נמצא בו תמונה קבועה, שדפוסה הוא כדרך ציור של חלל אפל שמתוכו בולט אוביקט ובראשו אור. המעמיק לעיין מגלה. כי הנר הזה הדלוק מעל ראש שיר ושיר הוא באמת כנר משולש, כאור משולש: הוא הנר הישן העשן במסחר בערים הנכחדות בתפוצות הגולה, הוא התלתל שנגנז מאש המזבח הוא האור שלפני הלידה, הוא הוא אור שבעת הימים. שיא השירה הזאת, גם לעומק וגם לגובה הוא בכל אשר יתלכדו היסודות האלה בחטיבה. כי הלא הם נקודות הפגישה של החויה, התולדות. היקום. שיאים אלה הם המבדילים בינו ובין האחרים, מעמידים אותו כספציס מיוחד וההכרה של ספציס מיוחד אינה מניחה לנו לדבר, כדרך המקובל, על ביאליק והפמליה שלו, ביתר דיוק על ביאליק ושבעת כוכבי הלכת. לכל המרובה תניחנו הכרה זו לדבר על ירושת שירתו ליסודותיה המיוחדים, שמשוררי דורו נשפעו ממנה, באופן ששירתו כבר כללה בתוכה את יסודותיהם אך יסודותיהם אינם כוללים שירתו.

© כל הזכויות שמורות. הטקסט מותר לשימוש לקריאה, לימוד ומחקר בלבד, ואין לעשות בו שימוש מסחרי.

את הטקסט לעיל הפיקו מתנדבי [פרויקט בן-יהודה באינטרנט](https://benyehuda.org/read/9336). הוא זמין תמיד בכתובת הבאה:
<https://benyehuda.org/read/9336>